Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээп.

№ 77 (15901) ◆ 1997 чылдың июль 29, вторник ◆ Ат салган шагы 20.30 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

Тыва Республика хүнүнге, „Наадым-97“-ге уткуштур

Хуу бүдүрүлге

ӨҢНҮГ КИДИСТЕРНИ КЫЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Чеден чылдарның эгезинде Кызыл хоорайга хепти химиктиг арга-биле аштаар болгаш будуур фабрика ажыглалга кирген болгай. Ынчан ол кызылчыларга улуг өөрүшкү болган. Ынчанмайн канчаар, ылаңгыя хепти бажыңга чуп, базары кышкы үеде дыка-ла берге болгай.

Кажан чурт рыноктуг экономикаже кирип турда, бо бүдүрүлгениң салым-чолу өске бүдүрүлгелер-биле дөмей, берге байдалга таварышкан. Фабрикага ажылдап турган удуртукчулар директору В. Ф. Бредихин, кол технолог А. Б. Монгуш коллектив кежигүннери-биле фабриканы хуужуткаш, «Солаңгы» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгени тургусканнар. Акша-төгериктиң чоннуң холунга эвээш болуп турарындан база Чазактың талазындан хуу бүдүрүлгелерге чиигелделиг чээли бээр талазы-биле чамдык тургустунуп келген бергедээшкиннерден хуу бүдүрүлгелерниң бут кырынга туруп ажылдаарынга деткимче эвээш болуп турар. Ынчалза-даа амыдыралдың [illegible], берге бо үезинде химиктиг арга-биле хепти аштаар болгаш будуур «Солаңгы» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң удуртукчулары бүдүрүлгениң ажылын рыноктуг экономиканың негелдезинге дүүштүр тургузуп, чондан кирген чагыгларны үезинде бедик шынарлыг кылып берип, ажылының уг-шиин чаарты тургускан.

Бо бүдүрүлгеде чүгле кургаг химиктиг ашталганы кылбайн турар, өске чондан кирип турар хевистер, чадыглар хемчээлинден хамаарылга чокка, хептеп каан уругларның чымчак ойнаарактары дээш, хеп аймаан шуптузун аштап арыглап, чуп турар. Бо бүдүрүлгениң чонга ачы-дуза чедирип турар кол-ла ажылдарын таныштырары-биле кол технолог Александра Балчынмаевна Монгушка сөстен берип көрээлиңер:

— Фабрикага 1971 чылдан бээр ажылдап эгеледим, ынчангаш бүдүрүлгениң ажылын элээн билир мен. Хуу бүдүрүлге кылдыр 1993 чылда тургустундувус. Бис чүгле пөстен кылган хептерни аштап, чуп турар эвес, алгы-кешти, [illegible] хептерни, Моолга даараан хой кежи тоннарны, шериг улустуң хой кежинден тоннарын болгаш анай, хураган, хой, тарбаган кештерин будуп турар бис. Өртек бисте ындыг-ла улуг эвес, ондатра кежи 8 муң, хураган, тарбаган кежи 15 муң, хөй кежи 30 муң, шериг улустуң тону 180 муң рубль болур. Ниитизи биле санаар болза, химиктиг ашталганың болгаш будуурунуң он ажыг хевирлерин бистиң эштежилгеде кылып турар.

Үстүнде айыттынган ачы-дуза хевирлеринден аңгыда, дүктү чоннуң чагыы-биле чуп, машинага дырадып база ячзы-бүрү өң-биле будуп турар бис. Бодувустуң болбаазыраткан дүгүвүстен 4 хевирниң кидизин бүдүрүп турар бис. Ооң иштинде тыва чоннуң национал хевин болгаш тыва идиктерниң иштинге хыглаар чылыг уктарны бистиң кылган кидизивистен даарадып ап болур. Ооң-биле чергелештир теве болгаш бөдүүн хой дүгүнден чылыг-чымчак чоорганнарны, удуур шоодайларны, матрацтарны бүдүрүп үндүрүп, чонга садып турар бис.

Бистиң кылып турарывс өңнүг кидистен чоң, ажылагыйжы тывыңгыр-сагыңгыр кижилер боттары улаштыр немей чогаадып тургаш, шынарлыг чаа эт-херекселдерни тыва чоннуң национал чадырларынга дүүштүр кылып ап болур. «Солаңгы» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге бүгү Сибирьде дүктү долузу-биле болбаазырадып турар, ооң кылган кидистеринден национал чагыгларга дүүштүр эт-септи үлетпүр бүдүрүлгезинге үзүдезилеп кылып эгелей берген кара чаңгыс бүдүрүлге болур — деп чугаазын доосту.

Бир эвес бо бүдүрүлгениң кылып турар бараанnарын сонуурган турар сайгарлыкчылар, малчыннар, араттар бар болза, бүдүрүлгениң бодунда доктаамал ажылдап турар садыында бараанnарның делгелгези ажыттынган. ТР-ниң чону аңаа кээп, бүдүрүлгениң кылган бараанның продукциязын көрүп, шилчилеп, хуу чагыгларны киирип азы кереэни чарып ап болур. Чоннуң холунда туда акша чогун билгеш, чагыг киирер улус болза, продукция-биле (бартер) база санажып болур. Ону баш удур дугуржуп аар болза, улам эки.

Сергей ХЕРТЕК.

Удуртукчуларга сос

«КҮСКҮ ДҮЖҮТ АЖААП АЛДЫНГЫЖЕ ЧЕДИР...»

Садып олурар кижилер-биле чугаалажып көрүңерден

Кызылда куш фабриказы, хаван комплекизи чоннуң бирги хереглелдериниң продукциязын бүдүрүп турар. Ында хаван-дагааның шын чемгерилгези, эки ажаалда-тежээлдези дээш ажыл-иш бичии-даа соксаш кынмас.

Бо чылдың чеди айларында Кызылда куш фабриказы садып алыкчыларга он бир миллион чуурганы, 110 тонна куш эъдин бүдүрген. Бүдүрүлгениң продукциязының сайгарылгазы доктаамал. Найысылалда беш садыг ажыдып алдывыс. Садып алыкчыларның хөй чыглыр черлеринге садыглаашкынны организастап келдивис, ылаңгыя дагаа чуургалары аңаа үзүктелбейн келди. Өртек үнези өй-тавында, шынарлыг эки продукцияны хоорайның чурттакчылары күзелдиг-биле садып ап турар.

Найысылалда бистиң-биле харылзаалыг ажылчыннарның саны өзүп олурар. Чүге дээрге чайгы үеде хуудаа олча-ажык бодааш, олар бүдүрүлгениң продукциязын рыноктарда садып эгелээн. Хостуг үезинде өг-бүлезиниң бюджедин немеп ап турарларны деткивейн баар аргы чок. Ажылчын туруштар хөй-ле болза, ажыл чогуургур. Чуургаларны, дагааларны сатчырынга киржири, шынап-ла, рынок амыдыралынга бодун чаңчыктырарының база бир ажыктыг хевири. Садыг-саймаа, сайгарылга, өске сайзыраңгай чурттарның дуржулгазындаа алырга, хензиг чүүлдерден эгелээр, оон улаштыр быжыг капитал тургустунар.

Ыяап-ла куш фабриказының бодунга чедери албан эвес. Дагаа чуургаларын садып олурар кижилер-биле чугаалажып көрүңер даан. Продукцияны дүрген садарының, баксыратпазының элээн аргаларын олар шиңгээдип апканнар-дыр ийин. Бистиң кастарывысты, дагааларывысты садып алгаш, өг-бүлелер, биче бүдүрүлгелер ажык-кончааның ужурдузазын биле берген. Ылаңгыя макарон кылыгларын амдан [illegible] дагаа чуургазының тускай холуксаазы чаагай салдарлыг.

Мооң мурнунда чылдарда, чижээ, «Революцияның чалбызжы» совхоз бистен дагаа чуургалары садып ап турду. Сөөлгү үеде бо ажыл-агый боттары куш өстүрер цех ажыдып алды. Садып алыкчывысты ышкыныптывыс деп санаар барымдаа менде чок, ол ажыл-агый көдээ өске бүдүрүлгелерге чүгле реклама эвес, бизнес улгаттырар талазы-биле үлегер болу бергени ол.

Чайгы шаг-үе Тываның кайы-даа булуннарынга магалыг болгай. Ылаңгыя чайлагларда малчыннарга суг болза, куш-дагааның азыралы барык чок. Шыйлашкын, шерги дээн ышкаш сан-түң чок курт-кымыскаяк, оът-сиген болгаш өске-даа куш чеми черде төктүп чыдар аан. Олча-ажык хараан чамдык кижилер кидис өглери-биле чайлагларже, тайгаларже көже бергеш, аңаа орай күс дүшкүжеге чурттап эгелей берип-тир. Олар үш-дөрт ай дургузунда хаваннарын, дагааларын өстүрүп, катап суурже, кыштагже көжериниң бүдүүзүнде хаван-дагаазын сааргылаптар чорду.

Чогум кыштагже азы суурже көжүп киреpде колдуунда хире-шаан, азырап куш чедиптерин барымдаалап, төрүүр хаваннарын, дагааларын өйлеп алыр. Тургузу азыраарынга чарыгдалдарның улуу билдиңгир. Тургузу азыраары ынчангаш бистиң куш фабриказынга база карылгалыг болуп турар.

Куш чемин курлап алырының хемчеглерин чорудуп келдивис. Ынчалза-даа чайгы үеде безин чем үстү бээрдир. Курлавыр чүгле каш хонукка четчир кылдыр артып калыр таварылгалар эвээш эвес. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы биске хүн бүрүнүң боттуг дузазын чедирип келди. Бо хүннерде база катап бергедежи бердивис. Күскү дүжүт ажаап алгыжеге чедир фабрикага 400 тонна хире кызыл-тас болган болза...

1400 гектар черге тараа культураларын тараан бис, ооң дүжүдү багай эвес-тир. Ону ажаап белеткээриниң белеткел ажылдары бо хүннерде түлүктээн. Шаң, тараа кезээр машина-техниканың септелгези чоруп турар. Витаминниг сиген далганы куш фабриказынга хөлчок херек. 81 гектар черде суггаттыг шөлүвүс база бар. Тозан шаа тонна хире витаминниг сиген далганын бүдүрүп куш чедиптер арга мүн-не бар. Аргалыг болза, 200 тонна хирени ажыглаза деп бодалдыг мен. Кандыг-даа ажыл-херектер амдыызында акшага, кывар-чаар материалдарга үскеш чыдар-дыр.

Куш фабриказы республикада кол өзек бааза болуп турар. Ынчангаш яамының дузазын хөлчок хереглей бээр-дир бис. Продукциявыс Чазактың, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ээ көрүүшкүнүнден дорт хамааржыр. Моон соңгаар баазавыс, куш чемнериниң курлавыры улам калбарарынга бүзүрээр бис. Түр бергедээшкиннер кедизинде барып черле ажып эртинер. Тыва Арат Республика үезинде эвээш-даа болза, өг-бүле, биче бүдүрүлгелер кастарны, дагааларны орулгалыг кылдыр өстүрүп турган. Бо ажылга орус, кыдат, көрей чурттакчылар тыва кожаларынга үлегерин көргүзүп, мал өстүрериниң арга-дуржулгазын үндезин чурттакчыларга база көргүзүп турган.

Эки амыдырап, эки чурттап болурунуң магадылалы черле тургустуна бээр дээзинге улуу-биле бүзүрээр мен.

Хеймер-оол КУУЛАР.
Кызылда куш фабриказының директору.

Хемчеглер албас болза...

ӨРЕЗИ — 65 МИЛЛИОН

Электрилиг харылзаа кожуунувустуң амыдыралының хоорулбас кезии дээрзин эге класстар өөреникчилери безин билир боор чорду.

Ындыг турбуже, телефон ажыглаан хөлезинин төлевес кижилерниң саны улам көвүдеп турары хомуданчыг. Чүгле Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының харылзаа беллдиринге төлээр өрези 65 миллион рубль четкен.

Бо удаада эмин эрткен өрелиг каш кижиниң адын черле адаксадым. Тупиковая 12-1 бажыңда Панова деп хамааты чурттап орар. Ооң телефонунуң дугаары 2-25-92. Телефон хөлезини дээш биске 130 муң рубль өрелиг. Чээли езугаар өске хоорайлар-биле харылзашкаш, 478 муң рубльге чугаалажып каапкан. Ооң бодун келдиртип алгаш чугаалажырга, ынча хөй чугаалашпаан мен дээш, дедир тепкеш орар. Херек кырында чугаа ол-ла номерден болуп турган.

Ол ышкаш хөй өрелиг кижилерге эмчи А. А. Данзын хамааржыр. Башкыларга бодаарга, эмчилер эвээш-биче-даа болза, шалыңын авансылап ап турар улус. Оода телефонунуң хөлезинин чүге төлевес эмчи чүве?! Ооң өрези 416 муң рубль болду. Телефон-биле чугаалашпас кылып каан бис. Найырал кудумчузунда М. Соломатованың өрези 416 муң рубль. А. Ондарның өрези — 360 муң рубль. Октябрьскаяда Н. Шойдактың — 358 муң рубль боол турар. Бо даңзыны оон-даа узадып болур.

Үстүнде ады үнген кижилерге болгаш өрези хөй өске-даа хамаатыларга хамаарыштыр херектерни судче киирер бис. Олар дөгерези бир-ле черде ажылдап азы пенсия, пособиелерни ап турарлар. Чүгле харылзаа хөлезини төлевээн дээш, артык кезектер садып алыр, үндүрүг төлээр, акша-шалың бээр кошкулувус чок боол турар. Моон соңгаар шыңгыы хемчеглер албас болза, кожууннуң электри харылзаазын ажылдадыры берге дээр дээрзи билдиңгир.

Аксан АХМЕТОВ.
Электрилиг харылзаа беллдириниң начальниги.

ЧАА ПРОКУРОР-БИЛЕ ТАНЫШТЫРГАН

Россия Федерациязының амгы күштүг Конституциязының 129 чүүлүнүң үшкү пунктузунда мынчаар айыткан:

«Россия Федерациязының субъектилериниң прокурорларын ооң субъектилери-биле дугурушканын езугаар Россия Федерациязының Чиңгине прокурору томуйлаар».

Тыва Республиканың прокурорунга чаа томуйлаткан Е. Ф. Овчинников-биле таныштырарының езулалы эрткен пятница хүнүнде республика прокуратуразының улуг залынга болган. Аңаа Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап, Тыва Республиканың Юстиция яамызының сайыды С. С. Күжүгет, Иштики херектер яамызының сайыды С. С-Б. Монгуш, РФ-тиң Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу Ч. А. Удумбара, республиканың үндүрүг полициязының департаментизиниң директору А. С. Чанзан, албанның өске-даа кижилери республика болгаш Кызыл хоорай прокуратураларының ажылдакчылары, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери чыылган.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чыылганнарның мурнунга чүве чугаалаан болгаш ТР-ниң прокурорунга чаа томуйлаткан Е. Ф. Овчинников-биле оларны таныштырып, ооң допчу намдарынга доктаап. республиканың прокурорунга байыр чедирип, хоойлу-дүрүмнү камгалаар, кем-херек үүлгедиинге удур демиселди күштелдирер талазы-биле ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзээн. Тыва Республиканың прокурору турган А. П. Дамба-Хууракка ооң чымыштыг ажылы дээш четтириишкинниң чылыг сөстерин ТР-ниң Президентизи илергейлээп.

Тыва Республиканың прокурору Е. Ф. Овчинников сөс алгаш, аңаа көргүскен бедик идегел дээш четтиргенин илергейлеп, хоойлу-дүрүмнүң камгалалынга чигези-биле туржурун аазаан.

Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей ТР-ниң прокурорунга байыр чедирип, парламентиниң өмүнээзинден аңаа чедиишкиннерни күзеп, хөрек демдээн Е. Ф. Овчинниковка кадап берген. ТР-ниң прокурорунга сөөлгү чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш, А. П. Дамба-Хууракка четтиргенин парламентиниң өмүнээзинден Дээди Хуралдың Даргазы илергейлеп, тураскаалдың белээн тудускан. аныяк юристи РФ-тиң Чиңгине прокуратуразынга ажылче шилчидип турары — А. П. Дамба-Хууракты депшиткени кылдыр санап турарын Дээди Хуралдың Даргазы чугаалаан. А. П. Дамба-Хуурак сөс алгаш, Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга, парламентизинге, прокуратура ажылдакчыларынга четтиргенин оларның деткимчези, кичээңгей салып келгени дээш илергейлээн.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикага бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикага бүрүн эргелиг төлээлекчизинге Калиндүү Чадамбаевич Монгушту томуйлаар.

Россия Федерациязының Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль. 1997 чылдың июль 21, № 747.

Эртем дөзү ырак

БАЗА БИР

Елена Баир-Белековна Артына Москваның Экономика институдун дооскаш, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг лабораториязынга эртем ажылдакчызы боол ажылдап турган. Тус черден аспирантураже өөренип чоруткаш, ону база чедиишкинниг дооскан. Ол бо хүннерде экономика эртемнериниң кандидады деп эртем адын камгалап алган.

База бир эртемден болган Елена Артынага хүндүлүг ат камгалап алганы дээш байырдан чедирип, Тываның хөгжүлдезинге улуг үлүүн киириштирериңге чедиишкиннерден күзеп каалыңар.

Бистиң корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

⊙ **ПРАГА.** НАТО дээр Соңгу атлантиканың шериг-политиктиг блогунга Чехияның кирер дугайында планны ол республиканың хамаатыларының эвээш кезии, тодаргайлаарга 46 хуузу деткип турар. НАТО-нуң Чөөн чүкче калбарары болгаш аңаа Чехияның кирери-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаар акша-хөреңги бичии республикада чок болгаш ооң хамаарышпас чоруунга багай салдарлыг болур деп, хөй хамаатылар ажыы-биле чугаалап турар.

⊙ **СТАМБУЛ.** Турцияның премьер-министри турган Неджметтин Эрбакан баштаан чаагай чоруктуң партиязы дээр политиктиг организацияның штаб-квартиразынга сөөлгү үш хонукта ийи бомба чазылган. Турция болза хамаатыы күрүне болганда, ислам үзел-бодалдыг ол партияны хоруур дугайында ол чурттуң конституция суду херек оттурган. Бир эвес ол партияны хоруур дугайында шиитпир хүлээп алдынар болза, ооң чер-черде организациялары болгаш салбырлары база хоруттунган турар ужурлуг деп, Стамбулдуң радиозу дамчыткан.

⊙ **ВАРШАВА.** Польшага үерлээшкин болган түңнелинде 60 хире кижи өлген, хөй суурлар болгаш чурттакчыларлыг черлер суг адаанга кирген. Суг халавынга таварышканнарның амы-тынын камгалаар талазы-биле хемчеглерни эрге-чагыргалар алган. Амгы үеде суг үерлээшкини чазырлып эгелээн.

ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУНУҢ ДУГАЙЫНДА ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУ

I ЭГЕ.
1. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ

1 чүүл. Федералдыг бо Хоойлунуң сорулгалары

Федералдыг бо хоойлу Россия Федерациязының девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок болдурарын хандырарының эрге-хоойлу үндезиннерин тодарадып турар.

Федералдыг бо хоойлунуң сорулгалары болза: хамаатыларның амы-тынын, кадыын болгаш эт-хөреңгизин, оларның эргелерин болгаш дүрүм езугаар эрге-ажыктарын камгалаары, а ол ышкаш орук-транспорт ондактарын болдурбазын баш удур сагындырарының, оларның уржуктарының аар болурун эвээжедириниң аргазы-биле ниитилелдиң болгаш күрүнениң эрге-ажыктарын камгалаары болур.

2 чүүл. Кол-кол терминнер (тайылбырлар)

Федералдыг бо хоойлунуң сорулгаларынга дүүштүр дараазында кол-кол терминнерни ажыглаар:

орук шимчээшкини — транспорт аймааның дузазы-биле, азы олар чокта-даа оруктарга кижилерни аргыштырып, чүъктерни сөөртүп турар үеде тыптып кээр хөй-ниити харылзаалары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болуру — үстүнде чорудуушкуннуң байдалы-дыр, ол болза орук-транспорт ондактарындан болгаш оларның уржуктарындан ооң киржикчилериниң канчаар камгалаттынганын көргүзер;

орук-транспорт ондактары — транспорт аймаа орукка чоруп турар үеде кижилер өлүр азы балыгланыр, транспорт аймаа, тудуглар, чүъктер үрелир азы өске-даа материалдыг когаралдар чедириринден үнер болуушкун;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырары — орук-транспорт ондактарын болдурбазын баш удур сагындырарынче, оларның уржуктарының аар болурун эвээжедиринче угланган ажыл-чорудулга;

орук шимчээшкининиң киржикчизи — орук шимчээшкининге дорт киржип турар чолаачылар, чадаг кижилер, транспорт аймааның пассажирлери;

орук шимчээшкининиң организастаары — эрге-хоойлу болгаш техника талазы-биле организастап чорудар база оруктарга шимчээшкинни башкарар талазы-биле боттандырар бөлүк ажылдар;

орук-транспорт аймаа шимчээринге ажыглаары-биле туткан азы таарышкан дилиндек чер (орук) азы кылган тудуг кыры. Орук бир азы элээн каш чоруур кезектиг, а ол ышкаш трамвай оруу, чадаг кижилер чоруур тротуарлардан, орук кыдыгларындан, аңгылаашкын шугумнарындан тургустунар;

транспорт аймаа — оруктарга кижилер, чүъктер азы оларга тургускан дериг-херекселдер сөөртүр тургузуг.

3 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарының кол принциптери

Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарының кол принциптери болза:

орук шимчээшкининге киржип турар хамаатыларның амы-тынын болгаш кадыын ажыл-агый чорудулгазының экономиктиг түңнелдеринден бедик кылдыр көөрү;

орук шимчээшкининге киржип турар хамаатыларның харыысалгазынга бодаарга, орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар дээш күрүне харыысалгазының улам бедик болуру;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырып турар үеде хамаатыларның, ниитилелдиң болгаш күрүнениң эрге-ажыктарын сагыыры;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы программа-сорулгалыг көөрү.

4 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы

Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болза Федералдыг бо хоойлудан болгаш аңаа дүүштүр Россия Федерациязында хүлээп ап турар өске-даа норма-чижек, хоойлулар актыларындан база Россия Федерациязының субъектилериниң норма-чижек эрге-хоойлу актыларындан, хоойлуларындан тургустунган.

II ЭГЕ.
ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ ПОЛИТИКАЗЫ

5 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарының кол угланыышкыннары

Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун мындыг аргалар-биле боттандырып турар:

Россия Федерациязының Чазааның, күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг органнарының база Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин болгаш харыысалгаларын доктаатканы;

орук-транспорт ондактарын болдурбазын баш удур сагындырар болгаш оларның уржуктарының аар болурун эвээжедир сорулга-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының, чер-черде бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, юридиктиг албан черлериниң болгаш аңгы-аңгы кижилерниң ажыл-чорудулгазын таарыштырары;

автомобиль, хоорайның чер кырында электриниг транспорт болгаш орук ажыл-агый черлериниң ажылын таарыштырары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга, өске-даа норма-чижек эрге-хоойлу актыларын: дүрүмнерни, стандарттарны, техниктиг нормаларны, өске-даа норма-чижек документилерин доктааткан чурумун езугаар ажылдап кылыры, бадылаары;

орук шимчээшкинин организастаар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң талазы-биле ажылдарны материал база акша-хөреңги-биле хандырары;

транспорт аймааның чолаачыларын белеткээрин организастаары база шимчээшкинниң айыыл чок болур дүрүмнеринге болгаш негелделеринге хамаатыларны өөредири;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң эмнелге хандырылгазының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни чорудары;

объектилерге, продукцияга, транспорт ачы-дузазынга база орук ажыл-агыйынга сертификацияны ыяап-ла боттандырары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга холбашкан ажыл-чорудулгага чөпшээрел бээри;

транспортка страхование талазы-биле социал угланыышкын политиказын чорудары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазын, дүрүмнерин стандарттарын, техниктиг нормаларын, өске-даа норма-чижек документилерин күүседири дээш күрүне хайгааралын болгаш контролюн боттандырары.

6 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле Россия Федерациязының, Россия Федерациязының субъектилериниң болгаш чер-черде бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязының эргезинге хамааржыр чүүлдер болза:

Россия Федерациязының девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле чаңгыс аай күрүне политиказын хевирлеп тургузары болгаш боттандырары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадыры;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар айтырыглар талазы-биле дүрүмнерниң, стандарттарның, техниктиг нормаларның болгаш өске-даа норма-чижек документилерниң чаңгыс аай системазын доктаадыры;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң талазы-биле Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлуларының болгаш өске-даа норма эрге-хоойлу актыларының Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларынга дүгжүп турарын контрольдаары;

(Төнчүзү 3-кү арында).

Билир кижиниң тайылбыры

КҮРҮНЕ АЛБАН-ХААКЧЫЗЫ: КЫМЫЛ ОЛ?

Бистиң солуннуң элээн каш номерлеринге «РФ-де күрүне албанының үндезиннериниң дугайында» федералдыг Хоойлуга болгаш «ТР-де күрүне албанының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга дүүштүр ажылдап кылдынган ТР-ниң Президентизиниң чарлыктары болгаш оларга хамаарышкан дүрүмнер үнгүлээн. Ол документилерниң кол-кол чүүлдеринге хамаарыштыр база кадр политиказының кол угланыышкыннарының дугайында тайылбыр бээрин ТР-ниң Президент Администрациязының күрүне албанының болгаш кадр политиказының эргелелиниң харысалгалыг ажылдакчызы Лидия Шуртуевна Ондардан дилээн бис.

— ТР-ниң «Күрүне албанының дугайында» Хоойлузунга дүүштүр күрүне албан-дужаалы дээрге, ТР-ниң хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарында, а ол ышкаш федералдыг хоойлуларга, ТР-ниң Конституциязынга база хоойлуларынга дүүштүр тургустунар өске-даа күрүне органнарынга албан-дужаал-дыр, оларга ук күрүне органының бүрүн эргелерин боттандырар талазы-биле хүлээлгелерни доктаадыр. Күрүне албан-дужаалдарын элээн каш категорияларга чарар. Күрүне органнарының бүрүн эргелерин дорт күүседиринге ТР-ниң Конституциязын езугаар көрдүнген албан-дужаалдар — ТР-ниң Президентизи болгаш оралакчы-президентизи, Дээди Хуралдың Даргазы, ооң оралакчызы, Дээди Хуралдың депутаттары, сайыттар болгаш ол чергелиг өске-даа ажылдакчылар «А» категорияга хамааржыр. Ол албан-дужаалдарны ээлеп турар хамаатылар күрүне албан-хаакчылары болбас болгаш «Күрүне албанының дугайында» ТР-ниң Хоойлузу оларга хамаарышпас.

«Б» категорияга «А» категорияның албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң бүрүн эргелерин күүседирин дорт хандырары-биле тургузар албан-дужаалдар хамааржыр. «Б» категорияның албан-дужаалдарында ажылдап турар кижилер түр үеде күрүне албан-хаакчылары болур. Чижээ, Президентиде дузалакчылар бар, Президентиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнерге — дузалакчыларның бүрүн эргелери база доостур. Ындыг албан-дужаалдар элээн хөй. Амгы үеде «Күрүне албанының күрүне албан-дужаалдарының реестрин (даңзызын)» белеткеп турар. Ол документиге шупту албан-дужаалдарны айтыр апаар. Адактың соонда, «В» категория дугайында. Аңаа ТР-ниң күрүне органнарының бүрүн эргелерин күүседири-биле тургузар албан-дужаалдар хамааржыр.

— Олар дээрге яамыларның, ведомстволарның ажылдакчылары болур бе?

— Ийе, ынчалзажок шуптузу база хамаарышпас. Чижээ, сайыттарның дузалакчылары (чөвүлекчилери) дижик. Олар, «А» категорияга хамааржыр сайыттарның бүрүн эргелериниң күүселдезин хандырарлар.

Ниитизи-биле алырга, күрүне албан-хаакчызы дээрге күрүне органнарының бүрүн эргелерин хандырар талазы-биле профессионал ажыл-чорудулганы боттандырып турар кижини ынча дээр.

— Тус черниң бот-башкарылга органнарында ажылдап турар кижи күрүне албан-хаакчызы болур бе?

— Чок, хамаарышпас. ТР-ниң Дээди Хуралы «Муниципалитет албанының дугайында» ТР-ниң Хоойлузун хүлээп алган болгаш аңаа Президент база ат салыпкан. Парлалгага үнгениниң соонда ол ажылдап эгелээр ужурлуг. Чогум-на ол документ-биле тус чер бот-башкарылгазының ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазы таарыштынар, чүге дээрге, олар муниципалитет албан-хаакчылары болур.

Демги күрүне албан-дужаалдарының дугайында айтырыгга немелде. Президентиниң чарлыы-биле күрүне албан-дужаалдарының реестринде кирбээн өске-даа албан-дужаалдарны күрүне албанынга хамаарыштырган туруп болур.

— «ТР-ниң күрүне албан-хаакчыларынга квалификация разрядын тыпсыр болгаш хевээр арттырар дугайында» Президентиниң Чарлыында класс аайы-биле эрге-дужаалдарны болгаш дипломаттыг рангыларны тыпсыры көрдүнген-дир. Ону киирип турарын чүнүң-биле тайылбырлап болурул?

— Күрүне албанының ат-алдарын көдүрер болгаш күрүне албан-хаакчыларының боттарының мергежилин бедидеринге сонуургалын көдүрер сорулга-биле ону киирип турар. Күрүне албанынга стажынга, мергежилиниң аайы-биле ажылының шынарынга база дуржулгазынга дүүштүр квалификация разрядын тыпсыр апаар. Оортан ажылдакчының шалыңы хамааржыр, ындыг болганда деңнеп, чаңгыс аайлаар чоруктан чайлаар. Оон аңгыда, күрүне албан-хаакчыларының аттестациязын эрттирер апаар. Ооң түңнелдери-биле мындыг шиитпирлерниң кайы-бирээзин хүлээп алыр: «ажылынга таарджыр», «чогуур сүмелерни күүсеткен соонда таарджыр», «ээлеп турары албан-дужаалынга таарышпас».

— Оон аңгыда, ТР-ниң Президентизиниң Чарлыы-биле күрүне албан-дужаалдары хостуг апарган таварылгада ону ээлээриниң конкурстарын эрттирериниң дугайында дүрүмнү бадылаан-дыр...

— Бүгү хостуг албан-дужаалдар конкурс үндезининге ээлеттинген турар ужурлуг. Ол дээрге, кадр политиказының принциптериниң бирээзи-дир. — Күрүне албанынга кирериниң ажык болуру ол. Каксы айтыйн, эрткен чылдың төнчүзүнде мен бодум база күрүне албанының секторунуң эргелекчизиниң албан-дужаалын ээлээриниң конкурузунга кириштим. Ооң мурнунда Тываның күрүне университединге башкылап турдум. Төөгү эртемнериниң кандидады кижи мен. А бо албан-дужаалга конкурска кирер күзелдиглер хөй турду.

— Парлаттынган чарлыктар кадр политиказынга кандыг чаа чүүлдерни киирерил?

— Ол чарлыктарда «Күрүне албанының дугайында» ТР-ниң Хоойлузун күүсединиң бирги ээлчеглиг хемчеглери тодараттынган. Ынчаарга ук хоойлуну болгаш «РФ-те күрүне албанының үндезиннериниң дугайында» федералдыг Хоойлуну хүлээп алырының эргежок чугула апарган чылдагааны чүл дээр болза, күрүне албанын шыңгыы өскертири негеттинип турар. Ниитилел бир аңгы апарган. Ажылдап турар кадрларның чамдык кезиин эрги системаның негелделери-биле чогуур мергежилдиг-даа болза, чаа байдалдарда дээштиг ажылдаар аргазы четпес болу берген. «Эрги езу-биле» эргелеп башкарары сыр дедир түңнелдерни берип турары ховар эвес-тир. Ындыг болганда күрүне эргелеп башкарылгазының чаа моделинче шилчиири чугула. Ол сорулганы күүседири эртемге үндезилеттинген кадр политиказы чокка болдунмас. Ниитилелде чоруттунуп турар чаартылгаларның түңнелдери ону боттандырып турар кижилерден, оларның билдилиинден, ажыл-агыйжызындан, ажыл-херекке хамаарылгазындан шиитпирлиг-биле хамааржыр болгай. Бистиң чугаалап турарывыс ТР-ниң Президентизиниң чарлыктары эрге-чагырганың база эргелеп башкарылганың органнарынга оларның профессионал база амы-хууда шынарларын боттуу-биле үнелеп тургаш, эң шыырак мергежилдиг кадрларны шилип алыр арганы берип турар. Оон ыңай база бир чугула негелде —олар күрүне албан-хаакчызынга хамаарыштыр квалификация негелделеринге дүгжүр ужурлуг. Ол чүл дээрге, профессионал эртем-билииниң деңнели, мергежилиниң аайы-биле стажы болгаш дуржулгазы, чогуур албан-дужаал хүлээлгелерин күүседирде ажыглаары Россия Федерациязының база Тываның хоойлуларын билириниң деңнели-дир.

Конкурстар эрттирер дугайында Чарлык кадрларны шилип алырының шилилгелиг (альтернативтиг) болурун хандырып турар. Чогум-на оон-биле хоойлунуң хамаатыларның күрүне албанынга кирериниң ажык байдалын хандырар негелдезин боттандырып турар.

Шак мындыг чүүлдү онзалап айтыксап тур мен. ТР-ниң Президентизи бодунуң соңгулда мурнунуң программазынга «...күрүне албан-хаакчыларын чүгле конкурстуг үндезинге томуйлаар» деп аазаан болгай. Бо аазашкызын ол күүседип-даа турар. ТР-ниң Чазааның дүшкениниң соон дарый күүседикчи эрге-чагырга органнарынга удуртур кадрларны шилиир талазы-биле конкурс комиссиязын тургускан чүве, Комиссияга Президент Администрациязының, Чазактың харысалгалыг ажылдакчылары, профэвилелдерниң төлээлекчилери кирген. Комиссия хөй санныг саналдарны болгаш билдириишкиннерни сайгарып көрген. Оларда Президент администрациязының тургузуунга, Чазактың тургузуунга хамаарыштыр хөй-ниити-политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, хамаатылар боттарының бодалдарын илереткен турган. Харын-даа чамдыктары боттарының кандидатуразын удуртур албан-дужаалдарга сүмелеп турду. Бүгү саналдарны хынамчалыг өөренип көрген, чамдык таварылгаларда саналдап киирген кандидатураларны харысалгалыг албан-дужаалдарга-даа томуйлаан. Шилилгелиг болганының чижектерин-даа киирип болур мен. Чижээ, ниити болгаш профессионал өөредилге сайыдынга беш кордакчы турду, Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга — дөрт кордакчы турган.

— Чазакты хевирлеп тургузуп турар үеде, кандыг-бир харысалгалыг албан-дужаал хостуг апарганда соңгукчулар боттарының саналдарын киирип болур ышкажыл, ынчаар билип болур бе?

— Ынчанмайн канчаар. А бистиң Президентивистиң бо талазы-биле туружу дыка чөптүг деп санаар мен. Конституцияда көрдүнген эргезин езугаар ол сайыттарны боду томуйлап болур, ынчалзажок бо өзек айтырыгны ол боду бот-тускайлаң шиитпирлевейн, улустар-биле сүмележип, оларның санал-оналын барымдаалап көрүп турар.

Амгы үеде Чазакты хевирлеп тургузары доостурунуң чадазында. Яамыларда болгаш ведомстволарда кадрлар шилилгези болгаш таарыштыр тургузары чорупп турар. ТР-ниң Президент администрациязында база Чазак аппарадында кадрлар шилиир талазы-биле комиссиялар ажылдап турар.

— Ол тургузугларның ажылдакчылары шуптузу кайын солчур деп?

— Ынчап болбас. Күрүне албан-хаакчылары-биле ажылдың принциптериниң бирээзи болза, ажылдакчыларның салгал дамчыыр уламчылалдыын арттырбышаан, кадрларның чаартыныры болур. Бистиң Чазактың кол-кол удуртур ажылдарында чаа, аныяк кижилер кирген харын, ынчалзажок бүгү албан-дужаалдарны чаа, аныяк кижилер ээлепкен деп бодаар херээ чок. Чижээ, саң сайыдының бирги оралакчызы М. К. Нурсат, оралакчызы— А. А. Федоров дуржулгалыг хоочун ажылдакчылар-дыр. Оон аңгыда маңаа айтыр чүве чүл дээрге, ооң мурнунда биске күрүне органнарынга ажылдаарынга кадрлар белеткелиниң таарыштыр ажылдап кылдынган системазы чок турду. Ам РФ-тиң Президентизиниң чанында Күрүне албанының академиязы эргелеп башкарылга ажылдакчыларын профессионал үндезинге белеткеп турар. 1996 чылда ону алды кижи, 1995 чылда дөрт кижи доостулар. Бо чылын ону чеди кижи доозар. Бо чылын ынаар 13 кижи кирериниң экзаменнерин дужаап алган. Оон аңгыда Күрүне албанының Сибирь академиязы база бар. Ону эрткен чылын 6 кижи доосту, бо чылын ону 8 кижи доозар ужурлуг. Олар дээрге кол кезиинде яамыларның, ведомстволарның, тус чер чагыргаларының ажылдакчылары-дыр. Кадрларның билиин бедидериниң системазы база тургустунган. Мергежилиин, эртем-билиин база харылаар ажылыңга билдилиин доктаамал бедидери, удуртукчу болгаш специалист бүрүзүнүң хүлээлгези.

— Удуртукчу кадрларны ажык-чарлыг шилип алыр чүве болганда, удуртукчуларның болгаш күрүне албан-хаакчыларының ажыл-чорудулгазы чажыт эвес болур деп чүвеге соңгукчулар идеген болур ышкажыл?

— Албан-дужаалдыг кижилерниң ажыл-чорудулгазынга албан аайы-биле болгаш хөй-ниити контрольду тургузары — эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының реформазының принципиалдыг чугула чүүлдериниң бирээзи-ле болгай. ТР-ниң Президентизи 1996 чылдың декабрь 30-де «ТР-ниң күрүне болгаш муниципалитет албанының системазынга сагылга-чурумну быжыглаарының талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Ол езугаар кайы-даа деңнелдиң удуртукчулары албан-дужаалдыг кижилерниң үүлгеткени хажыдыышкыннар дугайында массалыг информация чепсектеринге үнген медээлерни үш хонук иштинде сайгарып көөр болгаш ол материалды сайгарып көргениниң дугайында харыыны ийи неделя хуусаада бээр хүлээлгелиглер. Мен бодаарымга, бо Чарлык долу күжү-биле амдаа ажыглаттынмайн турар хире. (Шүгүмчүлелдиг материалга харыы бээри бо шагда ховар дээн таварылга-ла болгай. Бир эвес ук Чарлыкты удуртулга болдурар чүве болза, солун, сеткүүлдерге эки-ле ийик—ред...). Ооң күүселдезин чедип алыр ужурлуг бис, ону чедип алыры-биле хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле, массалыг информация чепсектери-биле, эрге-хоойлу камгалал органнары-биле кады демниг ажылдаар ужурлуг бис.

Оон аңгыда ТР-ниң Президентизиниң «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын, күрүне албанында күрүне албан-дужаалдарын, тус чер бот-башкарылгазының органнарында албан-дужаалдарны ээлеп турар кижилерниң орулгаларының база оларның өнчүзү болур эт-хөреңгилериниң дугайында медээни бээриниң дугайында» Чарлыы белеткеттинип турар.

«Күрүне албанының дугайында» ТР-ниң Хоойлузун боттандырары-биле ам немей 40 хире нормативтиг эрге-хоойлу актылары хүлээп алдынар апаар деп чүвени айтыксап тур мен. Ынчалзажок эрге-хоойлу талазы-биле хандыртынары — херектиң чүгле чаңгыс талазы-дыр. А эң-не кол чүве — нормативтиг эрге-хоойлу актылары херек кырында боттандырары, күрүне албанының боттуг системазын организастаары болур. Ону чедип алыры-биле ТР-ниң Президентизиниң чанында Кадр политиказының талазы-биле чөвүлел, а ол ышкаш Күрүне албанының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел тургустунгулаан. Күрүне албанының бир талазындан ат-алдарын көдүрүп, өске талазындан ооң дээштиин чедип ап тургаш, эргелеп башкарылга ажылдакчыларын хөй черге үйбалай бактаар чаңчылды ажып эртер дээш хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Мижит-оол СААЯ белеткээн.

Россияның Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албаны

ЧАЙЛАДЫР, КАМГАЛААР, ДУЗАЛААР

«Бойдустуң халаптарын чайладыр болгаш улуг озал-ондактыг болуушкуннарның уржуктарын чайладыр талазы-биле Россияга 5 чыл бурунгаар бөлүк кижилер улуг көдүрлүүшкүн-биле кижилерни тып, амы-тынын камгалаар станцияны тургускан» —деп, РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамының сайыды С. К. Шойгу бодунуң чугаазынга демдеглээн. Бо үениң иштинде Россияның болгаш Чөөн Сибирьниң база бистиң Тываның Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албанының ажылдакчылары харысалгалыг болгаш берге орукту эрткеннер.

Чөөн Сибирьниң кижилерни тып, амы-тынын камгалаар отряды бир-ле дугаарында Ватаварага читкен вертолетту дилээринге киришкеннер. Борта ажык далайга ажылдаарын, чаа дериг-херекселдерни ажыглаарын өөренгеннер. Курил ортулуктарынга болган чер шимчээшкиниң халаптыг уржуктарын чайладыр талазы-биле хемчеглер алган. Итуруп ортулукка бажыңнар бузундуларының аразындан кижилерни тып уштурунуң баштайгы шылгалдазын эрткеннер. Ол үеде Тываның Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албанының ажылдакчылары чаа келген дериг-херекселдерни өөренип, читкен, аскан кижилерни, аңчыларны, катчыларны дилеп тыварынга боттарының төлептиг үлүг-хуузун киирип турганнар. Мөңгүн-Тайгага хар көшкезинге алысканы сарлыкчының амы-тыны медээ озалдаан келгени-биле камгалап алдынмайн барган. 1995 чылдың май. Ол хүн Сахалинге чурттап турган россияннарга кара хүн болуп төөгүге арткан. Россияның Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар станциязының ажылдакчыларынга улуг шылгалда болган. Чаа-ла чечектелип сайзырап орган Нефтегорск чер шимчээшкининден чүү-даа чок буступ үрелген. Бистиң Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албанының ажылдакчылары 3 дугаар хүнүнде чеде берген. Чөөн Сибирьниң эң шилиттинген мурнакчы отряды Камчатканың, Сахалинниң камгалакчыларының соон дарый чеде берген. Бистиң соовустан Амур, Иркутск областарның камгалакчылары келген. Сахалинге 2 ээлчегге чарлып алгаш, 12 шак ажылдап турдувус, чүгле чаңгыс кижи майгынга чем кылып турган. Чөөн Сибирьниң Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар отряды бузулган бажыңнарның адаандан, чер иштинден 56 кижиниң амы-тынын камгалап алган. Ол дээрге өске девискээрлерге көөрде, эң хөй кижиниң амы-тынын камгалап алганын көргүскен. Дыка хөй камгалакчыларны Чазактың шаңналдары-биле шаңнаан. Ооң иштинде Тывадан 9 кижи ол шаңналга төлептиг болган. Алехин Станислав, Павел Апаницын, Александр Алешенкин, Валерий Байыр-оол, Владимир Беляев, Иван Кол, Андрей Копцев, Мерген Монгуш, Алексей Хертик «Амы-тыны айыылга таварышканнарны камгалап алганы дээш» деп медаль-биле шаңнатканнар.

Оларга бистиң коллектив чоргаарланып чоруур. Ийи чыл бурунгаар Кочетово кудумчузунга чавылган бажыңга 4 кижи амы-тынындан когараан болгай. Ынчалза-даа бир кижини камгалап ап четтигипкен бис. Бир эвес узун кран турган болза, база бир кижини камгалап ап болурунуң аргазы турган. 1997 чылдың февральда Владимировка суурга бир оол дошче ойлуп кире берген. Бир-ле дугаар кыжын хем дожунуң адаандан кижини дилээр ужурга таварыштывыс.

Кижилерни айыылдан камгалаар талазы-биле бистиң камгалакчыларывыс кезээде белен. Бистиң кыйгырыывыс: «Айыылды чайладыр, камгалаар, дузалаар».

Ольга ТУКАР,
ТР-ниң Кижилерни тып, амы-тынын камгалаар албанының начальнигиниң оралакчызы.

«Кержек» биче бүдүрүлгеде

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР ҮЗҮКТЕЛБЕС

Суг-Аксы суурнуң үстүү талазында «Кержек» хуу биче бүдүрүлгеже углай шоодайлар, сумкалар, хаптар туткулаан кижилерниң чорупп турарын каш-даа катап көрдүм.

Чогум ынаар чүге чорупп турар улус боор дээрзин сонуургап көөр деп бодааш, бир-ле хүн ынаар чоруптум. Бүдүрүлгениң удуртукчузу күш-ажыл башкызы, улус өөредилгезиниң тергиини Дыртый-оол Шыырапович Түлүш ында электрилиг энергия күжү-биле ажылдаар ак-тараа, арбай дээрбезин кылып алган болду. Ооң-биле хол тутчуп мендилешкеш:

— Үүле бүтсүн, Шыырапович. Чүнү хөделдирип турарыңар ол. Бо кандыг ужурлуг эт боор?—деп сонуургап айтырдым.

Ол шалада быжыглап каан суг сордурар насос ышкаш чүвеже айыткаш:

—Чоокта чаа чогаадып, таарыштырып тургаш, кылып алганым ак-тараа, арбай дээрбези-дир. электрилиг энергияның үш хевири-биле ажылдаар эт-тир ийин. Куду суур ужунда Сечимаа угбайның бир шоодай арбайын чаа тыртып бердим. Бир шоодай хире ак-тараа-даа, арбай-даа чартык шак безин четпес амыр чүве-ле болгай. Далган тыртырып алыр дээн чон үзүктелбес, бо-ла келир-дир. Үрелиишкинге таварышпас болза, бо-даа магалыг эт-ле болгай.

База бир солун дер-херекселди аңаа көрдүм.

— Чиңге-тараа соктаар «согааш-бала»-дыр. Чиңге-тарааны чүгле соолдургаш, хоорун алыр ол-ла, оон бо дээрбе ак, кара дүктерин арылдыргаш, чииринге белен кылдыр соктап кааптар. Чиңге-тарааның дүктерин дээрбе боду-ла арыглап чөлбип үндүрүптер. Чеже-даа хөй тараа мырыңай-ла саадавас. Каш минута четчир. Чүгле хоорун каан бышкан тараа соктаар эвес, а чиг-даа чиңге-тарааны соктап каар. Ынчангаш мээң бо дээрбелерим Суг-Аксының-даа, көдээ-даа суурларның чурттакчыларынга ачы-дузазын чедирип турар мындыг ийин — деп. Дыртый-оол Шыырапович дээрбелериниң дугайында тодаргай, кысказы-биле тайылбырлады.

Бистиң кырывыста аяс ак-көк дээрни халаптыг кара булут катай-хаара караңгыладыр хөме ап келген-биле дөмей, рыноктуң сула салган хостуг өртектериниң, чагырга, чазыыл чок амгы үениң негелдезинге дүүшкен амыдыралга хүн бүрүде эргежок чугула херектиг эң эки эттерни угаангыр, тывыңгыр, уран холдуг бир-ле чаа чүүлдерни тыпкан, дилээн чоруур Д. Ш. Түлүш чонунга, бодунга ачылыг-авыралдыг шымбай-ла дээрбелер (эттер) кылып алган кижи-дир деп билдим.

Ооң дээрбезинге тырткан (хоюглаан) далганның, чиңге-тарааның шынары белен баксыравас, эки бооп турарын чон эскерип турар. Ол хостуг үелеринде дээрбелеринге тараа тыртарындан, соктаарындан кажан-даа чажам дивес, Чай-шөлээн аразында эш-өөрүнүң чагыгларын күүседи шаап бээр. Хөй өртек-хөлези-даа албайн турар.

Бораш ОНДАР.

Шенелде болгаш түңнели

ЧЭЭЛИ, ООҢ ЭГИДИЛГЕЗИ

1997 чылдың часкы тарылгазын РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы мурнукузундан бир янзы арга-биле бо чылын эрттирген. Ада-чурттуң көдээде бараан бүдүрүкчүлеринге акша чээлилерин тыпсырының тускай күрүне фондузун бир-ле дугаарында Россияга тургускан. Ук фондуну хандырарынга саарылгалыг ийи банкыларны киириштирген: Агроүлетпүр банкызы болгаш «Альфа-банк». Ол шенелде кайы хире берге азы кандыг түңнелдиг болганын Агроүлетпүр банкызының даргазы Алексей РАССКАЗОВ номчукчуларга тайылбырлаан.

Айтырыг. Бо чылдың часкы тарылгазын чорударынга чээли тыпсыры дыка шуугаазынныг болган. «Банкылар акша-хөреңгини чедир бербейн турар» деп, РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы чаңгыс эвес удаа медеглеп келген. А херек кырында кандыг болганыл, чугаалап көрүңерем.

Харыы. Байдал, шынап-ла, дыка нарын болган. Хүн үнүп, чырыдып, чылыдып келирин билбес ышкаш, хөй кижилер: «Хүн изип келди, шөлдер кургады, хуусаа эрти, үрезин чок канчаарыл, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни, техниканы чүнүң-биле садып алырыл?» деп дыка-ла шыңгыы негеп турдулар. Селектор деп харылзаа шугумун дамчыштыр хөй чөвүлел хуралдар болган үеде: «Акша херек, дүрген бериңер!» деп негеп-даа турган. Чеди хонук хуусааны-даа бергеннер, Чүгле чеди хонук аан. Чээлини кымга-даа бериңер деп, чамдык даргаларның айтыышкыны, ыйыышкыны турда-даа, бистер аңаа дүжүп бербээн бис. Чээли акшазын, тодаргайлаарга, миллион эвес, а хөй миллиард рубльди чагырга черлеринге бериңер деп айтыышкынны тоовaан бис. Чээлини тыпсырда, кымга бээрин, кым ону эгидип шыдаарын хамыктың мурнунда ылаптыг тодарадыр болгай. Ынчаарга чагырга черлеринче чээли акшазын чорударга, көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге четпезин азы эвээш баарын амыдырал бадыткап турар ышкажыгай. Рыноктуң, реформаларның бо үезинде чээли алыр көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге тыпсыр чээлини бистер-биле оларның аразында бир «харылзаштырыкчыны» дамчыткан херээ черле чүл? Күрүнениң доктаатканы көдээге чиигелделерни, чээлилерни көдээниң бараан бүдүрүкчүлери дорту-биле боттары алган турар дугайында политиканы — принципти шилип алган бис. Көдээниң бараан бүдүрүкчүлери — тараажылар чээли алгаш, олар чөп ажыглаар болгаш күзүн өрезин эгидип шыдаар дээрзинге бүзүрээр бис. Алган акшазын канчаар ажыглаарын олар бистерден артык билир болгай. Тараажы кижи сыпта тараазын кажан-даа сатпас. Ам тараажылар дүжүт ажаап алыышкынын эгелээр. Харын чылыг черлерде эгелей берген дугайында медээлер бар. Ам дүжүт ажаап алыышкынын акшаландырар дугайында чиндиг айтырыг тургустунуп келген.

Часкы тарылганың саарылгалыг чымыжын шыдажып эртивис: чеди муң чээлилерни тывыскан бис, а «Альфа-банк» — чүгле чээрби хирени. Чээлилерни часкы тарылгага тыпсырының бүгү документилерин хоойлуда көрдүнгенин езугаар боттандырган бис. Бо бүгү ажылдарны чааскаан кылбаан мен, а меңээ дөрт муң эксперттер дузалап келген. Олар хөй ажылдарны кылган. Чаңгыс девискээрниң безин тараажыларынга чээли тыпсырының бүгү документилерин кылыры дыка берге. Айтырыг чүл дээрге, хөй миллион эвес, а хөй миллиард, триллион рубль дугайында чугаа болуп турар. Чүгле чаңгыс ай дургузунда 1,5 триллион рубльдиң чиигелделиг чээлизин көдээниң бараан бүдүрүкчүлеринге тывыскан.

Айтырыг. Чээли тыпсырын боттандырар сорулгалыг база бир албан чери— «Альфа-банк»-биле канчаар кады ажылдажып, хүлээлгелерни хуваажып турдуңар?

Харыы. Тускай фондуга 2,8 триллион рубль бар болуру баштай көрдүнген чүве. А херек кырында 2.4 триллион чыгдынган. Ол акшадан 1,558 триллион рубльди алдывыс, артканын өске банк алган. Бистиң Агроүлетпүр банкызының эргезинге кирген акшаны көдээ ишчилерге чедирер талазы-биле ажылдап эгелээн бис. Өске банк чээрби шаа керээлерни 38 девискээрлер-биле чарып турда, бистер 64 девискээрлер-биле чеди муң керээлерни чарган бис. Олар чээрби ажыг девискээрлерге чээли бээринден ойталаан. Олар акшаны тепчүткен арга-биле берип турда, бистер чээли алыкчыларынга дорту-биле чедирген бис.

Айтырыг. Часкы тарылганы акшаландырары доозулган-дыр. А фондуда ам акша бар бе?

Харыы. Ийе, фондуда акша бар. Ук акша-хөреңгини дүжүт ажаалдазынга бээр бис. Акша-хөреңгилер дүжүт ажаап алыышкынынга чедир безин көдээге херек турган. Ол дугайында чагыглар херечилеп турар. Көдээ ажыл-агый, Экономика болгаш Саң яамыларындан биске медээ бербээн. Ында кымны-даа тыппаан бис: чайгы шөлээ үези болгаш ындыг ирги бе? Бистер — Агроүлетпүр банкызы болгаш «СБС-Агро» деп саң-хөө бөлүү-дүр бис. Көдээниң ишчилери-биле ылаптыг кады ажылдажыр дугайында эрткен чылдың төнчүзүнде-ле медеглээн бис. Ол медеглелди чамдык кижилер чедир билбээн. Массалыг информация чепсектериниң, парламентиниң безин төлээлекчилери бистиң медеглеливисти чиктигзинишкин-биле уткаан. «Көдээ ажыл-агый дээрге, кара ойбак-тыр» деп безин чугаалап турдулар. Ынаар чеже-даа триллион акшаны киир октаарга, ажык бербес дээр хөөн безин турду. А ынаар чежени-даа октаары —бистиң ыдыктыг хүлээлгевис-тир. Ынчаарга бүдүрүмчелиг көдээ бараан бүдүрүкчүлери бар. Ынчалзажок олар 15-20 хуу хире арткан. Ол санны 60 хуу чедирер херек.

Айтырыг. Тускай фондуну хандырар чаа агентилерни тывар дугайында, биргээр чугаалаарга, тендер дугайында бодал бар апарган. Ону канчаар көөр силер.

Харыы. Чаа агентилер, тодаргайлаарга, көдээ ажыл-агыйга чээли тыпсыр тускай фондуну хандырар өске банкыларны тывар дугайында бодалды РФ-тиң Саң яамызының сайыдының оралакчызы Ковалев «Данлу» солуннуң бир номеринге чоокта чаа медеглээн болгаш ол хандырылгага киржиринден Агроүлетпүр банкызы ойталаан деп айыткан. Тускай фонд-биле ажылдаарынга хамаарышкан конкурска киржиринден ойталаар дугайында кандыг-даа медеглелди бистиң банкывыс кылбаан. Ынчаарга эгелээн ажылывысты эчизинге чедирер ужурлуг бис. Ынчанмас болза, берген чээлини эгидер үеде хөй чарыгдалдар тургустунуп келир магатчок. Россияның 64 девискээрлериниң көдээ ажыл-агый организацияларының, тараачын (фермер) ажыл-агыйларының чээли алырын, төлээр аргазын өөренип көрүп турар бис. Чээлини төлеп шыдаар ажыл-агыйларга чээлини ам безин берипкен бис. Ынчангаш бо чылгы дүжүт ажаап алыышкынын акшаландырар талазы-биле ажылды эгелей бердивис. «Тендер» деп «хандырар» дээн англи сөс чараш-ла чүве-дир ийин. Тендер херек кырында эрткен чылдың төнчүзүнде-ле тургустунган: көдээ ажыл-агыйны агроүлетпүр банкызы хандырып эгелээн болгай. Ынчаарда көдээ ажыл-агыйны хандырарын күрүнениң талазындан банкыларга саналдаан болгаш оларга, ылаңгыя Агроүлетпүр банкызынга контрольду тургускай. Алды банкыларга ындыг санал кирген. Ук саналды оларның иштинден чүгле «СБС-Агро» болгаш «Имериал» хүлээп алган. Бистер тиилээн бис. Чүге дээрге, боттанып болур саналды киирген бис. Акша-хөреңгилеривистиң 60 хуузун көдээ ажыл-агыйже угландырарын шиитпирлээн бис. Ынчаарга акцияларның чээрби беш хуузу күрүнениң долаазында ам-даа хевээр артканын айтыр апаар.

Айтырыг. Ынчаарга тендер дугайында чугаа чүге тыптып келгенил?

Харыы. Көдээ ажыл-агыйны хандырарынче чүгле бистер шиитпирлиг кирген болганывыста, биске хамаарыштыр кандыг-бир чигзиниишкиннер тыптып келген магатчок. РФ-тиң Саң яамызы-биле кандыг-бир кажарлаашкыннарны Агроүлетпүр банкызы кылып турар чадавас дээр каразыышкыннарны чамдык кижилер ажыы-биле чугаалап-даа турду. Ындыг кажарлаашкыннар бисте чок.

Айтырыг. Тендерден коргар силер бе?

Харыы. Чок, тендерден кортпас бис. Өске чүведен коргуп турар бис. Ол чүл дээрге, реформаның идеязын баксырады бээринден коргуп турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, аграр реформазын сөөлгү 10 чылдарда эзулуг эгелевээни хомуданчыг-дыр. Көдээ ажыл-агыйны акшаландырарының чаа аргазы тыптып келирге, дүжүметсиг шенелделерниң тыптып кээп турары — дыка айыылдыг деп бодаар мен.

Харылзаштырыкчыларның чаа бөлүү тыптып келир магатчок. Ынчаарда банкылар бодунуң үлүүн алырлар, а байдал 1995-96 чылдаазы ышкаш хевээр артар ийик. Бир эвес губернатор турган болзумза, мынча дээр ийик мен: «Меңээ ооң херээ чүл? Меңээ акшаны дорту-биле бериңер, чүге дизе, ол акша меңээ дөмей-ле келир, а ол келирде, менден хөй чарыгдалды алыр апаар». Ынчаарда губернаторнуң ол чугаазы шын болур.

Бо чылдың июнь айда көңгүс ыржым болганының чылдагааны меңээ билдинмес. Конкурс эрттирер дугайында РФ-тиң Саң яамызы мырыңай чаа медеглээн. Агроүлетпүр комплекизинге чээли тыпсырынга хамаарыштыр неголделерни өскертир дугайында чугаа-сооттуң хенертен тыптып келгени-биле холбаштыр тайылбыр бээр, ук планнарның РФ-тиң Конституциязынга, хоойлужудулгазынга дүгжүрүн азы дүүшпезин айтырын РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы чурттуң Юстиция яамызындан дилээн. Дүжүт ажаап алыышкынын акшаландырарын эгелей берген-даа болзувусса, биске кандыг моондак ужураштырар бодап турары биске ам-даа билдинмес ийин. Бир эвес акша чээлизин тыпсырының системазын ам база катап өскертир болза, РФ-тиң Чазааның доктаалындан ойталааны ол болур ийик: көдээ ажыл-агыйны хандырар кол банк азы агент кылдыр бистиң банкывысты ук доктаалда айыткан болгай.

Агроүлетпүр банкызының девискээр салбырының парлалга албаны.

ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУНУҢ ДУГАЙЫНДА
ФЕДЕРАЛДЫГ ХООЙЛУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне политиказын боттандырарын хандырар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарын тургузары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун болгаш оларның саң-хөө хандырылгазын бедидер федералдыг программаларны ажылдап кылыры болгаш бадылаары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар федералдыг тускай фондуну тургузары;

күүседикчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының азы оларның девискээр аайы-биле адырларының орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар ажыл-чорудулгазы дээш күрүне хайгааралын болгаш контролюн чорударын организастаары болгаш боттандырары;

Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле ажыл-чорудулгазын таарыштырары;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле Россия Федерациязының делегей керээлерин чарары.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле дугуржуп турган, орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын боттандырары-биле оларга дамчыдып берип болур.

3. Россия Федерациязының субъектилери Россия Федерациязының эргезинге хамаарышпас орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар өске айтырыгларны бот-тускайлаң шиитпирлээр.

Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле дугуржуп турган, орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле бодунуң бүрүн эргелериниң чамдыызын боттандырары-биле оларга дамчыдып берип болур.

4. Чер-черде бот-башкарылга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгаларынга дүүштүр орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар айтырыгларны боттарының эргелерин ажыр ажыглавайн бот-тускайлаң шиитпирлээр.

7 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга холбашкан ажыл-чорудулгага чөпшээрел бээри

1. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар сорулга-биле ажыл-чорудулганың дараазында хевирлеринге чөпшээрелди тургузар:

пассажирлер аргыжылгазынга болгаш чүъктер сөөртүлгезинге;

юридиктиг болгаш аңгы-аңгы кижилерниң транспорт экспедиция хандырылгазынга;

коммерцияга үндезилеп боттандырар автотранспорт аймаан септээр болгаш техниктиг хандырылга ажылдарынга;

оруктарны болгаш ында орук тудугларын төлевилээринге, тударынга, чаарты кылырынга, септээринге, кадагалап-камгалаарынга;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга дорт холбашкан транспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын болгаш специалистерин, транспорт аймааның чолаачыларын белеткээринге, дагын белеткээринге, мергежилин бедидеринге өөредилге ажыл-чорудулгазының чөпшээрелин Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр бээр;

транспорт аймааның техниктиг байдалын инструменталдыг хынаарын чорударынга;

транспорт аймаан болгаш оларның чолаачыларын орук шимчээшкининге кииириштиреринге эргежок чугула чолаачы шынзылгаларын, транспорт аймаанга күрүне дугаарларын, тайылбыр-отчеттар болгаш өске-даа тускай продукциялар бүдүреринге;

транспорт аймаан болгаш номерлиг агрегаттарны садарынга чөпшээрелди тургузар.

2. Чөпшээрел бээрин боттандырар чурумну федералдыг Хоойлу-биле тодарадыр.

8 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга хөй-нити каттыжыышкыннарының киржилгези

1. Орук шимчээшкининде киржип турар хамаатыларның эргелерин болгаш дүрүм езугаар эрге-ажыктарын камгалаары-биле тургускан хөй-нити каттыжыышкыннары орук-транспорт ондактары болдурбазы-биле бо организацияларның кежигүннериниң коллективтиг күжениишкиннерин каттыштырар сорулга-биле оларның уставтарынга дүүштүр хоойлуда айытканын езугаар дараазында эргелерлиг:

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырар болгаш дүрүмнерни, стандарттарны, техниктиг нормаларны, өске-даа норма-чижек документилерин сайзырангайжыдар талазы-биле саналдарны күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарынга болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарынга киирер;

хөй-нити каттыжыышкыннарының кежигүннериниң дилээн езугаар орук-транспорт ондактарының чылдагааннарын болгаш байдалын хынап, материалдарны прокуратураже дамчыдып бээр, бодунуң кежигүннериниң эрге-ажыктарын судка камгалаар;

озал-ондакты баш удур болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары, чер-черде бот-башкарылга органнары болгаш ажыл-агыйжы субъектилер оларның чөпшээрешкенин езугаар хөй-нити каттыжыышкыннарын орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле ажылдарны чорударынга кииириштирип болур.

9 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болур байдалының кол көргүзүглеринге күрүне учедун организастаары

1. Россия Федерациязының девискээринге орук шимчээшкининиң байдалының кол көргүзүглеринге күрүне учедун боттандырар. Ындыг көргүзүглер болза, орук-транспорт ондактарының саны, аңаа качыгдаан хамаатыларның, транспорт херекселдериниң, транспорт чолаачыларының, орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажытканнарның саны, орук шимчээшкининге административтиг корум-чурум хажыткан болгаш кем-херек үүлгеткеннерниң саны кирер, а ол ышкаш орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң байдалын база ону хандырар талазы-биле ажыл-чорудулганың түңнелдерин база киирер.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының, чер-черде бот-башкарылга органнарының орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне политиказын тургузарын болгаш боттандырарын күрүне учедунуң системазы хандырар.

3. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне учедун тургузарының, учет болгаш отчет медээлерин ажыглаарының чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

III ЭГЕ.
ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУН ХАНДЫРАР ПРОГРАММА

10 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарының программалары

1. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне политиказын боттандырар сорулга-биле орук-транспорт ондактарының санын кызырарынче, ындыг ондактарның карылгазын эвээжедиринче угланган федералдыг, девискээр аайы-биле, чер-чер программаларын ажылдап кылыр.

2. Федералдыг программаларны Россия Федерациязының Чазааның бадылаары ындыг хевирлиг программаларның негелделеринге дүүштүр ажылдап кылыр.

3. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар федералдыг, девискээр аайы-биле чер-чер программаларын чогуур бюджеттерден база бюджеттен дашкаар үндезиннерниң күсели-биле акшаландырар.

IV ЭГЕ.
ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОЛ НЕГЕЛДЕЛЕР

11 чүүл. Оруктарны төлевилеп, тудуп, чаартып турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер

1. Россия Федерациязының девискээринге төлевилеп, туткан, чаарткан оруктар орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар ужурлуг. Туткан болгаш чаарткан оруктар тудуг нормаларының, дүрүмнериниң, стандарттарының болгаш өске-даа норма-чижек документилериниң негелделеринге дүгжүп турар таварылгада орукту хүлээп алган актыны шынзыдып тыпсыр. Орукту хүлээп алганының актызын күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының азы Россия Федерациязының субъектизиниң күүсекчи эрге-чагырга органының тургузуп томуйлааны комиссия тыпсыр, доктааткан чурумну езугаар чоруткан хыналда көрүлделерниң, шинчилелдерниң, шенелделерниң түңнелдерин аңаа үндезин болдурар.

2. Төлевилелди кылып турар үе-чадада орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле доктааткан негелделерге ук оруктарның дүгжүп турары дээш харыысалганы төлевилелдиң күүседикчизинге, а оруктарны тудуп, чаартыр үе-чадада — ажылдарның күүседикчизинге хүлээндирер.

3. Оруктарны төлевилеп, тудуп, чаартып турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунга багай салдар чедирги дег инженер шиитпирлерин киирбес, капитал чарыгдалдарны кызырып болбас.

12 чүүл. Оруктарны септеп, ажаап-кадагалап турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер

1. Россия Федерациязының девискээринге оруктар, оларның септелгези болгаш кадагалалы орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар ужурлуг. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга ук оруктарның чогуур дүрүмнерге, стандарттарга, техниктиг нормаларга, өске-даа норма-чижек документилеринге дүгжүп турар байдалын контроль көрүлделерниң азы чогуур күүсекчи эрге-чагырга органнарының киржилгези-биле чорудар шинчилелдерниң актызы-биле шынзыдар.

2. Септелге соонда болгаш ажыглап турар үеде оруктарның доктааткан дүрүмнерге, стандарттарга, техниктиг нормаларга болгаш өске-даа норма-чижек документилеринге дүгжүп турар байдалын хандырар талазы-биле хүлээлгени ук оруктуң хамааржып турары күүсекчи эрге-чагырга органынга даандырар.

13 чүүл. Оруктарга сервис (хандырылга) объектилерин тургузары

Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары, чер-черде бот-башкарылга органнары, юридиктиг албан черлери болгаш аңгы-аңгы кижилер эргезинде турар автомобиль оруктарын чаагайжыдар хемчеглерни алыр, оларга сервис объектилерин төлевилелде нормаларны, тудуг планын база чиңгине схеманы езугаар тудар, орук шимчээшкининиң киржикчилериниң янзы-бүрү херекселдерин, оларның айыыл чок болурун хандырар, ындыг объектилерниң барын, эмнелге, харылзаа черлериниң кайда турарын, оруктарның чогуур участоктарынга шимчээшкин байдалының дугайында медээлерни бээр хүлээлгелиг.

14 чүүл. Оруктарга шимчээшкинни кызыгаарлаары азы соксадыры

1. Оруктарга айыыл чок болурун хандырар сорулга-биле транспорт аймааның шимчээшкинин түр кызыгаарлаарын азы соксадырын күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының, чер-черде бот-башкарылга органнарының төлээлеткен албан-дужаалдыг кижилери эрге-хүлээлгезинге дүүштүр боттандырар.

2. Оруктарга транспорт аймааның шимчээшкинин түр кызыгаарлаарының азы соксадырының үндезин чылдагаанын Россия Федерациязының хоойлулары болгаш өске-даа норма, эрге-хоойлу актылары-биле база орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары болгаш өске-даа норма, эрге-хоойлу актылары-биле доктаадыр.

15 чүүл. Транспорт аймаан, оларның кол кезектерин, немелде дериг-херекселдер аймаан, артык кезектерни болгаш чогуур чүүлдерни бүдүрүп кылыр болгаш садып-саарар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер.

1. Россия Федерациязынга бүдүрген азы ооң девискээринге алды айдан оор хуусаада орук шимчээшкининге кииириштирери-биле даштыкы чурттардан эккелген транспорт аймаан, немелде дериг-херекселдерни, артык кезектерни, транспорт кезектерин орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырары-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының бадылааны төлээлеткен кижилер бүгү дүрүмнерге дүүштүр ыяап-ла сертификацияны кылып, бүрүткээр.

2. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң доктааткан негелделеринге дүгжүп турар чогуур сертификаттыг азы өске-даа документилиг. Россия Федерациязының девискээринге транспорт аймаан, конструкциялар кезектерин, немелде дериг-херекселдерни, артык кезектерни, транспорт кезектерин садары-биле келген бүдүрүкчүнүң (садыгжының, күүседикчиниң) харыысалгазын Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодарадыр.

3. Транспорттуң делегей шимчээшкининде киржип турар азы Россия Федерациязының девискээринге 6 айдан ажыг эвес хуусаалыг келген транспорт аймаандан аңгыда, Россия Федерациязының девискээринге орук шимчээшкининге киржир транспорт аймаан Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр бүрүткээш, чогуур документилерни берген соонда киирер. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң доктааткан негелделеринге ооң дүгжүп турарын бадыткаан чогуур документ чокта транспорт аймаан бүрүткээрин хоруур.

4. Бүрүткээн транспорт аймааның конструкциязынга, ооң иштинде оларның кол кезектериниң конструкциязынга, немелде дериг-херекселдеринге, артык кезектеринге өскерилгелер кылып, эде дерээн болза, сертификацияны катап кылыры эргежок чугула.

16 чүүл. Транспорт аймаан ажыглап турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер

1. Орук шимчээшкининде киржип турар транспорт аймааның техниктиг байдалдары болгаш дериглери орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар ужурлуг.

2. Орук шимчээшкининде киржип турар транспорт аймаан техниктиг үрелик эвес байдалга тургузар хүлээлгени транспорт аймааның ээлеринге азы транспорт аймаан эдилеп турар кижилерге онаар.

17 чүүл. Транспорт аймаанга күрүнениң техниктиг хыналдазы

1. Россия Федерациязының девискээринде ажыглалда турар болгаш доктааткан чурумну езугаар бүрүткеткен транспорт аймаа күрүнениң техниктиг хыналда көрүлдезин ыяап-ла эртер.

2. Күрүнениң ыяангла эрттирер техниктиг көрүлдезиниң чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

18 чүүл. Транспорт аймаан техниктиг хандырганда болгаш септээнде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер

1. Оларны үрелик эвес байдалга тургузар сорулга-биле транспорт аймаан техниктиг хандырары болгаш септээри орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар ужурлуг.

2. Транспорт аймаан техниктиг хандырарының болгаш септээриниң нормаларын, дүрүмүн болгаш чорудуун транспорт аймаан бүдүрген заводтар оларны ажыглааның байдалын барымдаалап доктаадыр.

3. Транспорт аймаан техниктиг хандырар болгаш септээр талазы-биле ачы-дузазын көргүзүп, ажылдап турар юридиктиг албан черлери болгаш хууда сайгарлыкчылар бо ажылдарны күүседиринге ачы-дуза көргүзеринге база оларны доктааткан нормаларны болгаш дүрүмнерни езугаар кылып шыдаарынга дүүшкен чөпшээрелдиг болгаш сертификаттыг болур.

4. Техниктиг хандырылга болгаш септелге эрткен транспорт аймаа орук шимчээшкининге киржип турар транспорт аймааның техниктиг байдалын көргүзүп турар негелделерге дүүшкен турар ужурлуг. орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырып шыдаарын бадыткап турар, чогуур документини айыткан ажылдарны болгаш ачы-дуза чедирилгезин көргүскен күүседикчи боор.

19 чүүл. Транспорт аймаан ажыглаарын хоруурунуң үндезиннери болгаш чуруму

1. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунга айыыл-ондак тургузар техниктиг үрелик транспорт чепсектерин ажыглаарын хоруур.

Транспорт аймааның үрелик байдалының даңзызын болгаш оларны ажыглаарын хоруурунуң негелдезин Россия Федерациязының Чазаа тодарадыр.

2. Транспорт аймаан ажыглаарын хоруурун аңаа төлээлеткен албан-дужаалдыг кижилер боттандырар.

20 чүүл. Юридиктиг албан черлери болгаш хууда сайгарлыкчылар транспорт чепсектерин ажыглаарынга холбашкан ажыл-чорудулганы боттандырып турар үеде орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле кол негелделер

1. Россия Федерациязының девискээринге транспорт аймаан ажыглаарынга холбашкан ажыл-чорудулганы боттандырып турар юридиктиг албан черлери болгаш хууда сайгарлыкчыларның хүлээлгези болза:

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырып турар негелделерге дүүштүр чолаачыларның ажылын организастаары;

Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан күш-ажыл чурумун болгаш чолаачыларның дыштанылгазын сагыыры:

чолаачыларның болгаш орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырып турар автомобиль база хоорай иштиниң электри транспортунуң өске-даа ажылдакчыларының мергежилин бедидеринге байдалдарны тургузары;

орук-транспорт ондактарының болгаш орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хажыткан чылдагааннарын оларга хамаарышкан транспорт чепсектери бар турда, анализтеп, чайладыр;

кадык камгалал органнарының ажылдакчыларын хаара тутпушаан, чолаачыларны рейстерже үнериниң мурнунда шинчиир, орук-транспорт ондактарынга качыгдааннарга эмчи кээринге чедир дуза көргүзер ажылдарны чолаачыларга чаңчыктырарын организастаар болгаш боттандырар;

транспорт аймааның техниктиг байдалын орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң негелделеринге дүүштүрерин хандырар болгаш орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунга ондактыг болгаш үрелиишкиннер бар болза, транспорт аймаан ажыглалга киирбес.

2. Юридиктиг албан черлериниң болгаш хууда сайгарлыкчыларның кандыг-даа арганы ажыглап, орук шимчээшкининиң айыыл чок болур негелделерин хажыдарын болдура бээр албадаашкын азы көгүдүүшкүн кылырын хоруур.

3. Автомобиль болгаш хоорайның чер кырында электри транспорту-биле сөөртүлге чорудуп турар юридиктиг албан черлери сөөртүлгениң онзагай байдалын барымдаалап, орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының амгы күштүг бооп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр тускай дүрүмнү доктаадып болур болгаш орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырары-биле транспорт аймааның чолаачыларынга негелделерни тургузуп болур.

21 чүүл. Орук шимчээшкинин организастаар талазы-биле хемчеглер

1. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары, чер-черде бот-башкарылга органнары, юридиктиг албан черлери болгаш аңгы-аңгы кижилер боттарының эргелеринде турар автомобиль оруктарынга айыыл чок болурун болгаш оларның эрттирер аргаларын улгаттырары-биле орук шимчээшкинин организастаар хемчеглерни боттандырар.

2. Үстүнде айыткан хемчеглерни ажылдап кылырын, эрттирерин Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр доктааткан чурумну езугаар бадылаар төлевилелдерге, схемаларга болгаш өске-даа документилерге үндезилеп, боттандырар.

22 чүүл. Орук шимчээшкинин организастап турар үеде ооң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле хемчеглер

1. Орук шимчээшкинин организастаар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырарын Россия Федерациязының амгы күштүг стандарттарда айыткан болгаш орук шимчээшкинин организастаарының төлевилелдеринде база схемаларында көрдүнген техниктиг чепсектерни болгаш конструкцияларны комплекстиг ажыглаарынга үндезилеп кылыр.

2. Оруктарның эрттирер аргазын бедидери-биле азы өске сорулгаларга орук шимчээшкининиң айыыл чок болур деңнелин чавызадырының күсели-биле орук шимчээшкинин организастаарын өскертип болбас.

3. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунга боттуг кыжаңыг тургустунуп келген соңгаарладып болбас таварылгада транспорт чепсектериниң база чадаг кижилерниң орук шимчээшкиннерин организастаарынга өскерилгени чүгле Россия Федерациязының иштики херектер органнарының төлээлеткени албан-дужаалдыг кижилер азы орук болгаш коммунал албаннарының албан-дужаалдыг кижилери боттандырар ужурлуг, ол дугайын Россия Федерациязының иштики херектер органнарынга дыңнадыр. Үстүнде айыткан кижилерниң айтыышкыннарын орук шимчээшкининиң бүгү киржикчилери ыяап-ла күүседир ужурлуг.

4. Россия Федерациязының бүгү девискээринге орук шимчээшкининиң чаңгыс аай чурумун Россия Федерациязының Чазааның бадылаан орук шимчээшкининиң дүрүмү-биле доктаадыр.

5. Россия Федерациязының оруктарынга транспорт аймаа оң талалап чорууруп доктааткан.

23 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң медицина хандырылгазы

1. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң медицина хандырылгазы дээрге, транспорт аймааның чолаачыларынга кандидаттарның болгаш чолаачыларның эмчи шинчилгезин ыяап-ла эртери болгаш катап эртери-дир, транспорт аймааның чолаачылары рейс мурнунуң, рейс сөөлүнүң база доктаамал эмчи хыналдаларын эртер, орук-транспорт ондактарынга качыгдааннарга дузаны медицина көргүзер, орук шимчээшкининиң киржикчилерин өөредир. Медицина хандырылгазы Россия Федерациязының иштики херектер органнарының болгаш специализастаан кезектериниң албан-дужаалдыг кижилерин, а ол ышкаш орук-транспорт ондактарынга качыгдаан кижилерге эмчи келгиже дуза көргүзериниң аргаларынга чонну өөредир.

2. Эмчи шинчилгезин ыяап-ла эртериниң болгаш катап эртериниң сорулгазы болза, транспорт чолаачыларының, чолаачыга кандидаттарның кадыының четпес талаларын азы чолаачылаарынга кызыгаарлаашкыннарны тодарадып, илередири болур.

3. Орук-транспорт ондактарынга качыгдааннарга медицина дузазын чедирериниң сорулгазы болза:

орук-транспорт ондаа болган черге эмчи кээриниң мурнунда дуза көргүзери;

бедик мергежилдиг эмчи дузазын орук-транспорт ондаа болган черге, эмнелгеже баар орукка болгаш эмнелге черинге көргүзери.

4. Эмчи шинчилгезин ыяап-ла эртериниң үезин, оларны эрттирериниң чурумун, Россия Федерациязының хамаатыларының транспорт аймаан башкарарынга таарышпас чүүлдериниң даңзызын, а ол ышкаш орук-транспорт ондактарынга таварышканнарга эмчи дузазын көргүзериниң чурумун Федералдыг хоойлу езугаар доктаадыр.

24 чүүл. Орук шимчээшкининиң киржикчилериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

1. Россия Федерациязының оруктарынга хамаатыларның айыыл чок аргыжар эргелерин күрүне магадылаар болгаш орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының делегей керээлерин күүседириниң аргазы-биле боттандырар.

2. Орук шимчээшкининиң киржикчилери боттарының эргелерин ажыглап чорааш, орук шимчээшкининиң өске киржикчилериниң эргелерин кызыгаарлап азы хажыдып болбас.

3. Орук шимчээшкининиң киржикчилери:

оруктарга доктааткан дүрүмнерге үндезилеп база аңаа дүүштүр хостуг болгаш шаптык чокка аргыжар, күүсекчи эрге-чагырга органнарындан болгаш Федералдыг бо Хоойлунуң 13 чүүлүнде айыткан кижилерден орук шимчээшкининиң айыыл чок байдалының дугайында шын медээни алыр;

федералдыг бо хоойлунуң 14 чүүлүнде айыткан албан-дужаалдыг кижилерден оруктарга кызыгаарлаашкынны азы шимчээшкинни хораан дугайында медээни алыр;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга холбашкан продукцияның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң шынарының дугайында долу болгаш шын медээни алыр;

орук-транспорт ондактары болганда эмчи болгаш өске-даа дузаны халаска алыр. Ол ышкаш ындыг дузаны албан-дужаалдыг кижилер база көргүзерин айыткан, чүге дизе, олар хоойлуга, норма болгаш эрге-хоойлуга үндезилеп, чолаачыга даалганы, чоруур чөпшээрелди берген турар.

Орук-транспорт ондааның түңнелинде бертик-межелге таварышкан азы транспортун, чүъгүн үрегдеткен болза, Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктаатканын езугаар когаралын төлеттирип алыр;

орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле албан-дужаалдыг кижилерниң шын эвес хөделиишкининге хамаарыштыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурумну езугаар хомудал киирер.

4. Орук шимчээшкининиң киржикчилери федералдыг бо хоойлунуң база аңаа дүүштүр парлап турар норма-чижектиң эрге-хоойлу актыларының негелделерин хажык чок күүседир хүлээлгелиг.

25 чүүл. Транспорт аймаан башкарар эрге алырының негелделери

1. Бо чүүлде айыткан назы-харга четкен база чолаачылап ажылдаарынга кандыг-бир кызыгаарлаашкын чок Россия Федерациязының хамаатылары чогуур белеткелди эрткен соонда, транспорт аймаан башкарар эргени алыры-биле шылгалданы дужаар.

2. Транспорт аймаан башкарар эргени транспорттуң дараазында хевирлеринге доктаадыр:

мотоциклдерге, мотороллерге, мототранспорттуң өске-даа хевирлеринге («А» категория) — 16 хар четкен кижилерге тыпсыр;

чөпшээрээн үстүкү деңзизи 3500 килограммдан ашпас, чолаачының олудундан аңгыда сес олуттан ашпас автомобильдерге («В» категория), чөпшээрээн деңзизи 3500 килограммдан ажыг, «Д» категориядан өске («С» категория) — 18 хар четкен кижилер;

пассажирлер аргыштырарынга ажыглаар, чолаачынындан аңгыда сестен хөй олуттуг чычааннарны («Д» категория) — 20 хар четкеннер башкарар;

состав кожуглуг транспорт аймаан, («Е» категория), «В», «С» азы «Д» категорияның транспорт чепсектерин башкарар кижилер — 12 айдан эвээш эвес ажыл стажтыг болур;

трамвайларны, троллейбустарны — 20 хар четкеннер башкарар.

26 чүүл. Транспорт аймааның чолаачыларын белеткээр талазы-биле кол негелделер

1. Чогуур категорияның транспорт аймааның чолаачыларын белеткээр өөредилге планнарында болгаш программаларында көрдүнген өөредилгениң белеткелин эрткен хамаатыларны транспорт аймаан башкарар эрге алыры-биле шылгалдага киирер.

2. Чогуур программаның хемчээли-биле «А» болгаш «В» категорияның транспорт аймаан башкарары-биле боттары белеткенип алган кижилерни шылгалдага киирип болур.

3. Чогуур категорияның транспорт аймааның чолаачыларын белеткээр чаңгыс аай программаны күрүнениң чогуур күрүне стандарттарынга үндезилээш, Россия Федерациязының Чазааның тодаратканын езугаар күүсекчи эрге-чагырга органнары ажылдап кылыр.

27 чүүл. Транспорт аймаан башкарар эргени алыры

1. Транспорт аймаан башкарар эргени федералдыг бо хоойлунуң 25 чүүлүнде айыткан негелде-биле шылгалда дужааган хамаатыларга тыпсыр.

2. Транспорт аймаан башкарар эргени чогуур шынзылга-биле бадыткаар. Россия Федерациязының девискээринге Россия Федерациязының делегей керээлери-биле дүгжүп турар, чолаачының национал болгаш делегей шынзылгалары күштүг болур.

3. Шылгалда дужааның болгаш чолаачы шынзылгаларын тыпсырының чурумун Россия Федерациязының Чазаа доктаадыр.

28 чүүл. Транспорт аймаан башкарар эргениң күштүг болурун соксадырының үндезиннери

1. Транспорт аймаан башкарар эргениң күштүг болурун соксадырының үндезиннери болза:

чолаачы шынзылгазының күштүг болурунуң хуусаазы доозулганда;

чолаачының кадыкшылы баксырап, транспорт чепсектерин айыыл чок башкарарынга шаптык барын эмчи түңнели бадыткаанда;

транспорт башкарар эргезин казытканда.

2. Транспорт чепсектерин башкарар эргезин казыыр азы ындыг эргезин кызыгаарлаар талазы-биле хемчег онаарының хевирлерин федералдыг хоойлу доктаадыр.

29 чүүл. Автомобиль оруктарынга чурумнуг болурунуң дүрүмнеринге хамаатыларны өөредири

1. Доктааткан чурумну езугаар өөредилге ажыл-чорудулгазын боттандырарынга чөпшээрелди алган, янзы-бүрү эрге-хоойлу хевирлерлиг школа назыны четпээн уругларның өөредилге черлеринге болгаш нити, тускай өөредилге албан черлеринге хамаатыларның оруктарга чурумнуг болурунуң дүрүмнеринге оларны өөредир.

2. Автомобиль оруктарынга хамаатыларның чурумнуг болурунуң дүрүмнеринге оларны өөредирин транспорт, кадык камгалал, өөредилге болгаш чоннуң социал камгалалының талазы-биле ажылды эргелеп башкарар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле ажылдап кылган чаңгыс аай программаларынга болгаш сүмелеринге дүүштүр чорудар.

3. Автомобиль оруктарынга хамаатыларның чурумнуг болурунуң дүрүмнеринге хамаатыларны ыяап-ла өөрединиң дүрүмүнге күрүнениң чогуур өөредилге стандарттарын киирер.

4. Россия Федерациязының иштики херектер органнары болгаш күрүнениң массалыг информация чепсектери күүсекчи эрге-чагырганың чогуур органнарының оруктарга хамаатыларны чурумнуг болурунуң дүрүмнеринге өөредир талазы-биле хемчеглерни чорударынга дузаны кадар.

V ЭГЕ.
ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУН ХАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ ХАЙГААРАЛЫ БОЛГАШ КОНТРОЛЮ

30 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне хайгааралы болгаш контролю

1. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырар талазы-биле күрүне хайгааралын болгаш контролюн Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгаларынга дүүштүр организастаар болгаш боттандырар.

2. Күрүне хайгааралын болгаш контролюн Россия Федерациязының хоойлужудулгазын болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгаларын, дүрүмнериниң, стандарттарының, техниктиг нормаларының болгаш норма-чижек документилериниң орук шимчээшкининиң айыыл чок болурун хандырарынга хамаарышкан кезектерни сагыырын хандырар сорулга-биле боттандырар.

VI ЭГЕ.
ОРУК ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК БОЛУРУНУҢ ДУГАЙЫНДА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА ОНААРЫ

31 чүүл. Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканы дээш харыысалга онаары

Орук шимчээшкининиң айыыл чок болурунуң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканда доктааткан чурумну езугаар:

сагылга-чурум талазы-биле, административтиг, кеземче болгаш өске-даа харыысалгаларны онаар.

VII ЭГЕ.
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЕЛЕГЕЙ КЕРЭЭЛЕРИ

32 чүүл. Россия Федерациязының делегей керээлери

Бир эвес федералдыг бо хоойлуда көрдүнгенинден өске дүрүмнерни Россия Федерациязының делегей керээлеринге айыткан турар болза, Россия Федерациязының делегей керээлериниң дүрүмнерин ажыглаар.

VIII ЭГЕ.
ТҮҢНЕЛ ЧҮҮЛ.

33 чүүл. Федералдыг хоойлунуң күштүг бооп эгелээри

1. Федералдыг бо хоойлу ону парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

2. Федералдыг бо хоойлуга боттарының эрге-хоойлу актыларын дүүштүрерин Россия Федерациязының Президентизинге сүмелээр болгаш Чазаанга дагзыр.

Күүсекчи эрге-чагыргаларның боттарының эрге-хоойлу актыларын федералдыг бо хоойлуга дүүштүр таарыштырып алырын Россия Федерациязының Чазаа хандырар.

3. Федералдыг бо хоойлунуң күштүг бооп эгелээринге чедир күштүг болуп турган орук шимчээшкининиң айтырыгларын таарыштырып турган норма-чижек эрге-хоойлу актыларының федералдыг бо хоойлуга төрүшкек эвес кезектерин ажыглап болур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль,
№ 196—ФЗ. 1995 ч. декабрь 10.

Бодал

ОРГАНИЗАСТЫГ, ЧАРАШ ЭРТТИРЕР ДИЗЕ...

Чаңчыл болган өөрүшкүлүг байырлалдар ТЫВА РЕСПУБЛИКА хүнү болгаш «НААДЫМ-97» мырыңай чоокшулап келди. Тыва чоннуң национал чоргааралы тыва хүреш улуг-биче байырлалдарның бир онза кезээ болур. Тыва черге хүреш чокта кандыг-даа байыр-наадым эртпес. Байырлалдарның кандыг-даа кезектери чугула болбайн аан. Ынчалза-даа хүреш канчаар эрткенинден ол байырлалдың хире-чергези, үнелели улуг хамаарылгалыг.

Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың Президентизиниң хууда сагыш човаашкынының ачызында база Спорт күркомитединиң, тыва национал хүреш федерациязының удуртулгазы-биле эрттирип турар хүреш маргылдаалары мурнундаазындан деңнели бедээн. Шаңнал-макталдар шынарлыг болганындан мөгелерниң сонуургалы база улуг. Тыва мөгелерниң арга-мергежили болгаш спортчу культуразы экижээнинден хүреш солун болгаш көрүштүг.

Чыл бүрүдө Наадымга хүрежир мөгелерин чогуур өйшаанда белеткеп, организастыг чедип келгеш, хүрешке киржип турар Кызыл, Чөөн-Хемчик, Тем-Хем, Сүт-Хөл болгаш Өвүр кожууннарның спорткомитеттерин демдеглээри чугула. Үстүнде кожууннарның мөгелериниң хандамыр белеткели шыырак, спортчу формалары чараш, ажыглап турары аргалары байлак.

Кысказы-биле чугаалаарга, тыва хүреш сөөлгү чылдарда көскү бурунгаар базымнарны кылган. Че олдаа канчаар, бистиң чедип алган чүүлдеривис бистен чайлаар эвес, а бо удаада Наадымга эртип турар хүрештерниң четпес талаларынга доктаап көрейн.

Бир дугаарында, чамдык спорткомитеттер Наадым мурнунда кожууннарга мөгелерниң организастыг белеткелин кылбайн турар болгаш Наадымга киржир мөгелерниң тодаргай даңзызын кылып, Наадымның оргкомитединге дилег киирбейн турар. Ооң түңнелинде туралаан кижилер-ле озалдап-даа келгеш, хүрежирин негээр боор-дур. Мөгелерниң хүрешке озалдап келири чаңчыл апар чыдар. Атсураглыг мөгелерде безин ындыг таварылгалар бар. Сөөлгү үеде мөгелерниң иштики-даа, даштыкы-даа культуразы бедээни маргылдаа чок. Ооң-биле чергелештир мөгелерниң аразында культуразы чавыс чүүлдер хөй. Содак-шудаа болгаш идик шынар чок. Бир-тээ, тыва хүреш тыва кижиниң национал чоргааралы болганда, хүрежир дээш үнүп келген мөге орта чагыртыр апаар. Амгы үеде хүрежип чоруур мөгелерде бодунга таарыжыр чараш спортчу форма тып ап шыдавас кижи чок боор. Кирза идиктиг, хирлиг эрги содак-шудактыг, өгбегер баштыг, салын безин орта чүлүп албаан, хүрежир мурнунда чунар-бажыңга кирип албаан мөге чүгле көрүкчүлерниң хүндүлевээни эвес, а хүрежир эжин база-ла эпчок байдалга таварыштырганы ол-дур ийин.

Мен бодум хуумда культуразы чавыс үнүп келген мөге дээш дыка-ла сеткилим хомудаар. Хүреш эгелээр мурнунда-ла, мөгелерниң даштыкы байдалын көрүп, болур-чогуур сүмени-даа кадып чоруур мен. Ынчаарга чамдыктары шала хорадаар хирелиг.

Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Чимит Куулар, Алдын-оол Куулар, Сүктер Шимет дээн ышкаш мөгелер чоннуң чоргааралы, хүндүткели апарган.

Чамдык мөгелерниң иштики культуразы чавыс, шак-үе барымдаалавас, хүреш эгелээр деп турда четкилеп келгилээр. Ол дээрге чыглып келген муң-муң манап орар көрүкчүлерни, трибунада Чазак кежигүннерин, аалчыларны, хоочуннарны хүндүлевээни ол-дур. Ол ышкаш чон мурнунга кайы-хамаанчок девип-шурап туруп бээр чорук чараш эвес, мөге дээрге клоун эвес-ле болгай. Мөге кижиниң девии дээрге — ээзир куштуң чоргаар дескинии-дир. Ону утка-шынар чок, чазырткайнып шурааары-биле солуп болбас.

Мөге салыкчыларында база-ла четпестер хөй. Ол талазы-биле ажылды чорудупла турар бис. Мөге салыкчызы чараш-каас тыва хептерлиг, аянныг бедик культуралыг кижилер болур ужурлуг.

Көрүкчүлер дугайында каш сөс. Хүрешке тыва кижилер дег «аарыкчылар» делегейде ховар-ла боор. Ол өөрүнчүг. Ынчалза-даа ооң-биле чергелештир чеспестер база бар. Чамдык мөгелерниң адрезинге эпчок, эрбенниг сөстер октагылай-лаа бээр көрүкчүлер бар. Ол ышкаш хүреш төнерге, шаңнал-макталды канчаар тыпсып турарын-даа көрбейн, дүрген-не чоруптар-дыр — ол чараш эвес. Хүреш үезинде мөгелер шаңнаар боор улуг аазаашкын кылгаш, оозун күүсетпестер база бар.

Шаңнал дугайында ийи-чаңгыс кижилерден «алдычиди» дээн хөөннүг эпчок чугааларны дыңнаар-дыр бис. Тыва хүреш национал чоргааралывыс дээр болганывыста, мөгелерни бүгү талабиле деткиир ужурлуг бис.

Үстүнде айытканым чамдык четпестерни чайладыр талазы-биле чүнү кылза экил?

Кожуун чагыргалары, ооң күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитеттери Наадымга хүрежир мөгелерниң белеткелин эки организастап, киржир мөгелерниң шилилгезин кылгаш, содак-шудаан болгаш өске-даа байдалдарын көрүп, боттуг дузаны чедирип, хүрежир мөгелерни, мөге салыкчыларының даңзызын чогуур өйшаанда комиссияга дужаагаш, мөгелерни тускай бир удуртукчуга быжыглаары чугула.

Моон соңгаар Наадымга чүгле кожуун, хоорай спорткомитеттериниң тургускан даңзызында кирген, спортчу формаларлыг мөгелер хүрешке киржирин чөпшээрээр. Озалдап келген азы таварылга болуп келген кижилерни хүрештирбес болза эки.

Республика хүнү, Наадым тыва черге эң-не хүндүлүг, чырыткылыг байырлал. Ол байырлалдың каастал гаазы, бистиң чоргааралывыс — тыва хүрешти организастыг болгаш чараш эрттирээлиңер.

Шулуу КУУЛАР.
Тыва национал хүреш федерациязының даргазы.

Айтыра бээр чадавас

АЖЫ-ТӨЛҮ БИСТИҢ АРАВЫСТА

1937 чылдың Май бир байырлалында Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннары янзы-бүрү өңнерлиг, торгу-чычыы национал тыва тоннарны кеткилээн, хөглүг магалыг хөөрежип, аңаа салыр дээн мөгелерден кайы мөге шүглүп үнер ирги деп четтикпейн манап турганнар. Ол шагда аъш-чем-даа элбек: дүлген эът, ааржы, курут, далган-тараа, боова-боорзак — чүү чок дээр ону. Ол хамык быжырган аъш-чемни мөгелер хүрежин көөр дээн хөй көрүкчүлерниң аразынче октаптар чүве-ле болгай.

Аңаа 128 мөгеден Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми чурттуг мөге Чамыяң Куулар шүглүп үнду, ийи дугаар черни мөге Сорукту, үш дугаар черни мөге Даржык алган. Аңаа байырлап келген чоннуң мурнунга Тыва Арат Республиканың Намының Төп комитединиң бирги секретары С. К. Тока мөге Чамыяңга «Арзылаң» атты тывысканы ол чүве. Ийи, үш дугаар чер алган мөгелерни аъттар-биле шаңнаан мындыг чүве.

Ынчаарга чамдык номчукчулар мону чүге бижип олур сен дээр чадавас, чүл дээрге алдарлыг мөгениң ажы-төлү бистиң аравыста ажылдап, амыдырап-чурттап чоруур. Чижээ, мөге Чамыяңның уруу Кызыл хоорайда чонга ачы-буян чедирилгезиниң даргазында ажылдап турар, мөгениң уруунуң өөнүң ээзи база-ла ында. Боларның ажы-төлү бичии чаштар база салгалдан салгал дамчып өзүп олурар, олар өзүп келгеш, кырган-авазын, кырган-ачазын база ада-иезинден айтырып, дилей бээр чадавас дээш мыя мону бижидим.

Даваа ТЮЛЮШ.

Чогаалчы айтырыг көдүрүп тур

ЧАҢГЫС ААЙ ПАРЛАЛГА ЧЕРЛИГ БОЛЗУВУССА...

Чоокта чаа тыва радио дамчыдылгазындан Тываның ном үндүрер чериниң директору Ш. Д. Кууларның ном үндүрер чериниң бөгүнгү байдалынга болгаш чоокку келир үеде сорулгаларынга хамаарыштыр чугаазын улуг сонуургал-биле дыңнадым. Бистиң республикавыста Күрүнениң чаңгыс аай национал парлалга черин тургузарының айтырыын бистиң Чазаавыс бо хүннерниң чугула айтырыы кылдыр көрүп, амгы ном үндүрер чериниң статузун эде көөрү негеттинип келген. Чүге дээрге, ном, дептер парлалгазы кандыг-даа күрүнениң хөгжүлдезинге чугула рольду ойнап келген болгаш ол чурттуң культуразының көрүнчүү болуп келген.

1930 чылда тыва бижикти чогаатканы-биле деңге ТАРН Төп комитеди Тываның күрүнениң ном чогаадыр черин тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган. Баштайгы ном үндүрер чер база-ла ынчан чаа тургустунган чогаал комитединге хамааржып турган. 30 чылдарны сөөлзүредир ол Тываның күрүнениң каттышкан парлалга чери кылдыр эде тургустунуп, Тывага база бир улуг бүдүрүлге чери апарган. Ооң эргезинге типография болгаш ном саарылгазының ажылы база кирген. Чогум-на ол үеде күрүнениң каттышкан национал парлалга чери ол үениң деңнели-биле эң бедик сайзыралды ап, культура революциязының эң улуг чаалап алыышкынының бирээзи апарган. Үнүп турар номнарның тиражы-даа улгаткан, шынары-даа бедээн, тематиказы-даа калбарган. Чечен чогаал номнарындан аңгыда, политиктиг, эртем-нептерелдиг номнар, өөредилге номнары, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга — мал, чер, аңныыр ажылдары, ус-тывыс, бүдүрүлге айтырыгларынга хамаарышкан номнар, нам, чазактың доктаал-шиитпирлериниң парлаан брошюралар элбээ-биле үнүп турган. Номнардан аңгыда, янзы-бүрү үүрмек продукцияларны: хуудустар, плакаттар, блокноттар болгаш өске-даа херектиг чүүлдерни чагыг езугаар бүдүрүп үндүрүп турган. Моон ап көөрге, парлалга херээ чаа-ла хөгжүп эгелээн үеде, национал парлалга нам, чазактың улуг деткимчезинге даянгаш, шапкын сайзыралды ап турганы илден. Национал үжүк-бижиинге өөренип апкан араттар номнарны бир-ле улуг эртине, байлак дег көрүп, камнап, кадагалаар, оларның аптараларының дүвүн баштайгы тыва чогаалчыларның номнары, Пушкинниң, Лермонтовтуң тыва дылче очулдуртунгулаан номнары, малдың халдавырлыг аарыглары-биле демисел, арыг-шевер сагылгазының дугайында номнар иштей берген. Чогум-на ол үеде «Эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» деп үлегер домак тыптып кээп турган үе ол. Ном-дептер ачызында араттарның делегейже көружу делгемчип, политбилиглээ бедээн. Номнуң ужур-дузазы кайы хире улуун араттар биле берген.

Бөгүн-даа чон номга чоок өңнүү дег хамаарылгазын чидирбээн. Номчукчулар-биле ужуражылгалар үезинде ном чедишпес, номнар эвээш үнүп турар, ооң кадында оларның тиражы хензиг, чаа үнген номнар далайже дүшкен дамды дег, чиде бээр дижип, хомудаан үннерни үргүлчү-ле дыңнап турар бис. Эки ном элеп читтес эртине-биле дөмей дээрзиниң херечизи ол. Бөгүн Тываның ном үндүрер чериниң берге байдалга келгенин хараадал-биле көрүп тур бис. Акшаландырыышкының айтырыының бергедээни-биле план езугаар үнзе чогуур номнар үезинде үнместээн, өөредилге черлеринге херектиг номнар чедишпес, полиграфия баазазының кошкак байдалда келгени национал культураның бууралдашкынынга чедирип болур дээрзин дүвүрел-биле медереп билип турар бис. Ынчангаш бистиң республикавыста күрүнениң чаңгыс аай (Тыва республика үезинде «каттышкан» деп турган) национал парлалга черин тургузары хүннүң чугула айтырыы болур ужурлуг. Өске регионнарда, национал республикаларда төпчүткен хандырылгалыг сайзырангай материал-техниктиг баазалыг ном үндүрер черлер шагда-ла тургустунган. А бистиң ном үндүрер черивис эки шынарлыг, хөй өңнүг чуруктарлыг номнарны Саян артынга — Екатеринбургка, Казаньга, Иркутскиге парладып, чоннаалда-ла акшаландырыышкын айтырыы берге үеде ийи-үш дакпыр чарыгдалдарны үндүрүп турар. Эртемденнеривис боттарының эртем ажылдарын парладыр черлер дилеп, хөй үе-шагны база чидирип турарлар. Чогаалчылар, эртемденнер, башкылар болгаш бөдүүн номчукчулар ном үндүрер чериниң директорунуң көдүрүп келген бо айтырыын бүрүнү-биле деткип турар ужуру-даа ол.

Бир эвес амгы үениң сайзырангай полиграфиязы-биле чепсегленген, төпчүткен хандырылгалыг чаңгыс аай национал парлалга черлиг апарзывысса, чүгле тыва парлалга улуг сайзыралды алыр эвес, ном үндүрер чериниң статузу-даа бедиир, өске черлерден келген чагыглары-даа күүседир аргалыг болу бээр. Ынчангаш бөгүн Тывага күрүнениң чаңгыс аай национал парлалга черин тургузары — аткаарлаттынмас айтырыг.

Екатерина ТАНОВА.
Төөгү эртемнериниң кандидады, чогаалчы.

Төөгүлүг сиир — төөгүлүг чон

АДРЕЗИ: БҮГҮ ТЫВА

Төөгүлүг чер, төөгүлүг чон. Маңаа, Таңды эдээнде бо бичежек суурга, хөй-даа, эвээш-даа эвес, а таптыг-ла 75 чыл бурунгаар Таңды-Тывазының бот-догуннаан тускай күрүнези тургустунган. Ам бо август айда 76 чыл болуру ол.

Ооң чартык чүс, азы 50 чыл юбилейинде Кочетово ортумак школазын 28 оолдар, кыстар дооскан чүве-дир. Школа дооскаш мугур 25 чыл болгаш эрткен чайын оларның хөй кезии төрээн суурунга, школазынга чыглып келген турда, оларга ужурашкан мен. Тыва Республика — 75, а доозукчулар 25 чылын ынчан демдеглээн. Оларның ол ийи дакпыр байырлалын Республика хүнү биле Наадымның катай-хаара байырлаашывыс соонда, бедик көдүрлүүшкүн-биле улуг материал шорбалажып алгаш, «Тываның аныяктарынга» чедирген мен. Рыноктуң хайы-биле солун 3 ай чырыкче үнмээн. Төөгүлүг черге школа дооскан материалым эргижирээн. Өске сөс-биле, шыгжамырже кирген...

Мырыңай чоокта чаа эрги-каксы бижимелдерим сайгарып оргаш, дем класс дугайында демдеглелдерни эскерип, бо-даа ылап-ла солун улус-тур эвесче дээрзин база дагын ожаадым. Бир шагда оларның ужуражылгазын каксы чырыдар бодааным репортаж кезээн ап каапкаш, оларның амгы амыдырал-чуртталгазынче ээп кээри — мээң хүлээлгем деп санааш, ам демир-үжүкте барганым бо.

А ийиги чылдагаан эге-ле бөдүүн чүве. Каш ай бурунгаар мээң башкыларымыи, эш-өөрүмнүң дугайында чылыг сөстерни өргүп, оларының ат-бажын, кым кайда дээрзин сеткилиниң ханызындан сөглеп, бижип берип орган класс даргазы Сергей Оюнга ынчан көрүшкенивис соонда, бо хонуктарда ам кийги удаа Кызылга ужуражы бердим. Олар суурундан төрээн Тывазының ам булуң бүрүзүнче тарай берген, ажыл-иштиң адыр бүрүзүнде хаара туттунган ажылдап чоруурлар дээрзи ооң-биле кыска чугаа кадында билдинди.

Сергей Тыртыкович боду шагдааның белен эвес мергежилин амыдыралының судалы кылдыр шилип алган кижи дээрзи меңээ шагда-ла билдингир турган. Шагдаа болурда, «көк солдат» эвес — майор. Чүгле эгинде азынган погонда эрге эвес, а эдилеп чоруур дужаалы болгаш албан-хүлээлгези ынчан-на улуг болгаш кедергей харысаалгалыг дээрзин эскерген мен. Ол бир чыл бурунгаар Таңды кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы турда, бирги удаа ужурашкан болдум. Ам бөгүн—начальник. Чүгле ол килдисте эвес, а республиканың чиге мурнунда чыдып турар акы-дуңма Моолче «ийиги хаалга» дирткен Эрзин кожууннуң милиция начальниги. Ийи чурттуң кызыгаары, корум-чурум үрээшкини, контрабанда, оор-сук.. Бо бүгү улам бедик харысаалганы аңаа онаап турарын ол чажырбады. Чаа чер, чаа хүлээлге. Ол ийи безин хөйнү даандырары чугаажок дээрзин мен база медереп билип ордум. «Кижи өзер, кидис шөйлүр».

Бичиизинден-не мөге кылдыр билирим, эңир Кочетово четкеш, ону төрүмелинден салым-чаяанныг, иезин дөзээн ыраажы кижи кылдыр болумга чаа ажытканым С. Т. Оюн-биле ооң чаңгыс классчыларының даңзызын база катап шүүштүрүп, топтап көрүп олура, мергежилдер безин хөй янзы дээрзин эскердивис. Үстүнден кууну чүгүртүр көрүптээлиңер. Даңзыда бижиттинген езугаар: Сергей Куулар — совхозунда чолаачы. Ооң аттажы Сергей Монгуш — Бии-Хемде энергетик, Владимир Ооржак — Кызылда башкы, Любовь Ондар — найысылалда, Виктор Оюн Кочетовода тургузукчу ишчи тудугжулар. Салаа базып санаары болдунмас.. Самбын уерек. Эскердиңер ыйнаан: Куулар, Монгуш, Ооржак, Ондар, Оюн... Аймаан, төрел бөлүүн айытпаан фамилиялар безин янзы-бүрү.

Долаан, Карашпаева, Чүлдүм, Чагар-оолдар оларга каттыжып, сан-түңнү улам байыдар болбайнам. Малчын, механизатор, культура, уруглар албан черлериниң ажылдакчылары, ажылчын, бухгалтер дээш, арткан үстүнде адаттынмайн, чыскаай бижиттинмейн барган мергежилдер база эдилекчилериге чүүлдеш — хөй янзы.

Амыдыралдың делгем аглымынче шымнып киреде бүдүн клазы-биле. 1971 чылда Таңды-Уула сыннарының артында чайгы эртен аткан. Данны сөөлгү катап дөгере — 28 кижи кады уткуурда, 17-18 хар четкелек турган оолдар, кыстарның бир чамдызынын кастыктарын ам «кышкы хар-хыраа мөңгүннепкен». Болар бөгүн тус-тус мергежилинге соонда изин баскан салгакчыларга байлак арга-дуржулгазын дамчыдарынга чажам дивестер. «Мээң адресим — Совет Эвилели» болбазажок, «Мээң адресим — бүгү Тыва» деп дидим чугаалап болурлар. Шынап-ла, демги-ле даңзыдан эскерип орарга, Таңды, насыйылал Кызыл, Бии-Хем. Чеди-Хөл... ам Эрзин дээш, ырак-чоокче тарай берген, ынак ажыл-иштиг, сеткилге таарыжыр эштиг, аал сыңмас ажы-төлдүг амыдырап-чурттап чоруурлар дээрзин бо кижи эскерер. Ону боттары база улуг өөрүшкү-биле чугаалажыр чордулар ийин. Эң ылангыя ойнап өскен суурунуң, он чыл өөренген уязы — Кочетово ортумак школазының дугайында онза чылыг сөстерни харамнанмас чорду.

Ам бо хүннерде Тыва Республиканың чүлдү-чүрээ Кызыл хоорайда хүндүлүг дыштанылгада орар клазының баштыңчы башкызы Таисия Ивановна Тюлюшке «Шын» солун дамчыштыр өөреникчилериниң өөрүп четтиринишкинин дамчыдарын класс даргазы менден дилээн чүве. Ол ышкаш ынак башкылары Владимир Седен-Дамбаевич, Алексей Кескилович, Галина Достаевна Оюннарга, Любовь Егоровна Ачитаевага база.

Солун чүве, башкызы-биле кады класска үш Любовьтар (Люба) бар болган. Ам эң-не хөйү Сергейлер — олар дөрт. 10 класс дооскаш 25 чыл болган сөөлгү ужуражылгага чериниң ыраандан, бир чамдызының ажы-амыдыралының чай-хос чогундан дөгере кээп шыдаваннар болзажок. 5 чыл болгаш 30-гу юбилейинде чаңгыс кижи дег төрээн суурунга, клазынга чыглып келирин дугуржуп, даңгырааш, аъттанганнар чүве. Ынчан Тыва Республика 80 харлаар. А ооң соонда Тывавыстың төөгүзүнге уттундурбас онзагай чыл мугур 100 харлаары ында-ла... Бо класстың ынчан школа доосканындан бээр 50 чылы болур.

Төөгүлүг суур, төөгүлүг чон. Таптыг-ла Тыва Республиканың 50 чыл оюнда, ону тургускан суурга ортумак школа дооскан, ынчангаш төөгүге артар, төөгүге кирер доозукчулар... Бо төөгүлүг черге эрткен чайын Республика хүнүн уткуштур чораш, көрген-билгенимни шулук аянынче шилчидип алганымны ам силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттым, эргим номчукчу.

ТЫВА УЖУКТАЛГАН СУУР

Тыва кайыын ужукталган?..
Ийет-ийет, амгы Тыва.
Дыңнааныывыс 1921 чыл август ай.
Ийи-үш хүн шуулган эрткен Суг-Бажы.
Бурун Тывам сиртин дургаар дистинишкен тевелер дег,
Буурул баштыг Таңды сынга олбукталган.
Биче ынай сууржугаш — Атамановка — Кочетовога
Бир хүн Таңды-Тыва Күрүневис догуннаан дээр.
— Ынчан кидис өглер, 3-4-ле доорбаш бажың,
Ыш-бус, одаг, чугаа-соот, киштээн аъттар...
Маңаа, борта он харлыг оолак шаамда сактыр мен — деп,
Максим Мунзук Суг-Бажы көстүп кээрге,
«суглук чокка» хөөреп орда.
Суурувус бо шинчи кирген, уткуп алчык.
Шагдакы шаг соонда калган, кайда боор ам.
Шак ол доорбаштарлыг «казанактар» музей болган.
Янзы-бүрү экспонаттар, аллеялар, тураскаалдар,
төөгү бижии
Ыяап ону хевир-шинчи, аян киирген.
Ынаар изин базып, чолукшааннар аразындан
Кыдат, япон, америк, швед, голланд
Кымнар-кымнар холдар үжүүн арттырбааны...
Шушенскоеде тураскаалдыг черлер-биле
Шулу дөмей мемориал мында чорду.
Дүгде бо 20 вектиң эң кол болуушкуну —
Хувискаалдың баштыңчызы чаңгыс кижээ
Тургустунган тураскаал деп кым билбес ону.
Куу-хүрең будук-дозу, чугай чыды айдызап кээр
Кудумчулар хөнү сыны — думаалайлыг душтук кыс-ла.
Сургуул, клуб, албан черлер ийи-ийи каът
Суг-Бажы сууржугаш бөгүн ам кээп тапыттынмас.
Атамановка, Суг-Бажы, Кочетово, Шанган диртип.
Ады-бажы хувискаалды, туткан черин дөзээни ылап.
Шагда ТАР-ны хевирлээштиң, чаяаган төөгүлүг суур
Шак-ла ынчаар-ла, улам хөгжү, чечектел-ле!..

Седип МОНГАЛ.
(Кочетово — Кызыл).

Чарлалдар бюрозу

«ТЫВА НЕФТЬПРОДУКТ» КҮРҮНЕ БҮДҮРҮЛГЕЗИ:

БЕНЗИН ДЭЭШ ТУДА САНАЖЫЛГА ЧОК БОЛГАШ БОТ-БОТТАРЫНГА АЖЫКТЫГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ, ХУУ ФИРМАЛАРГА САНАЛДАП ТУРАР.

Кады ажылдажылганың ол чаа хевирин езугаар бензин алыкчылары автомашиналарын чүгле Кызыл хоорайга эвес, харын Сибирьниң өске-даа хоорайларынга куттуруп ап болур.

Туда өртек чокка бензин дээш бистиң санажылгавыстың системазынга Кызыл, Кемерово, Новосибирск, Анжеро-Судженск, Томск, Гурьевск, Новокузнецк, Черепаново, Куйбышев, Барабинск, Барнаул, Бийск, Омск, Минусинск ышкаш хоорайлар кирип турар. Абаканда, Красноярскиде, Шушенскиде, Ермаковскиде, Новоселовода бензин кудар станцияларны чоокку үеде бистиң системавыска киирери база көрдүнген.

Силер биске төлеп каан соонда, айыттынган ол хоорайлардан оларның өртектерин езугаар бензинни куттуруп алыр силер. Чаа бо система дээрге автомашиналар ээлери, чолаачылар хөй түңнүг акша-хөреңгини ап чоруурундан оларны хостаар!

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА БОЛГАШ ХУУ КИЖИЛЕРГЕ:

- автомашиналарга ажыглаар кывар чүүлдү литр-биле азы акша-биле хонукта, неделяда, он хонукта азы кварталда четчир кылдыр силерниң күзээниңер-биле доктаадыр арга бар;
- силерниң күзээниңер езугаар автомашинага бензин куттуруп алырының санын кызырар арга бар;
- кереэге үндезилеп тодаргай хуусаада чээлини тыпсып болур;
- чиигелделерниң калбак (хөй) системазы бар;
- электроннуг акша хавы кылдыр туда санашпас талазы-биле карточканы ажыглаар: силерниң төлээн түңнүңерни, силерниң адыңарны картага демдеглеп бижиир, куттуруп алган бензин продуктузун барган чериңерге казыыр. Акша үнезиниң кудулай бээринден силерни магадылаар бис; электроннуг акша хавынга нефть продуктузун кадагалап чорууру — рубльге эвес, а литрге кадагалаары-дыр;
- карталар езугаар өске хоорайларда автомашиналарга бензинни куттуруп алыры ында туда өртек-биле доктаатканындан 50-100 рубль чиик болур. Чолаачы кижи ында автомашиналарга бензин кудар станцияның операторундан дилег кылбайн, тускай колонкалардан бот-тускайлаң бензинни куттуруп алыр чорук үени камнаар арганы бээр, хөй ээлчег манавас силер. Карта ээлеринге бензин кайыдаа станцияга кажан-даа бар болур;
- бензинни автоматтыг кудуп, санаар херексел бензинни чедир бербес таварылганы болдурбас болгаш артыын чолаачыга чандырып бээр;
- карта ээзиниң ол «акша хавы» хуузунда чажыт «дүлгүүрлүг» болганда, чидирген азы мөге карта-биле өске кижилер бензин куттуруп алырын бүрүн чайладыр;
- бистиң-биле кады ажылдажылга кылган бүдүрүлгениң азы организацияның чолаачызы кажан, кандыг станциядан чеже бензинни алган дугайында чиге отчетту (медээни) алыр чорук бензин чарыгдалының шын учедун организастаарын хандырар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, Нефтебааза. «Тыва нефтьпродукт» деп күрүне бүдүрүлгези. Телефоннары: (394-22) 3-14-02.

ЭҢ-НЕ ЫРЛАТТЫНГЫР НОМ

КАШ ХОНУК БУРУНГААР

«УТПАЙН САКТЫП ЧОРЗА-ЧОРЗА...»

деп ном чырыкче үнген. Ында ат-сураглыг тыва композиторларның 1950-1990 чылдарда бижээни тыва чоннуң эң-не ынак ырларын парлаан.

Тускай чагыг езугаар республика типографиязынга офсет арга-биле парлаан бо ном Силерниң бүгү назыныңарда кадагалаттынып артар!

Тыва чоннуң эң-не ынак ырларын парлаан «Утпайн сактып чорза-чорза» деп номнуң тиражы аргажок эвээш, өртээ чиик.

Номну Төп базаар дужунда бичежек рынокта 15 дугаар киоскиден ажыл шагының үезинде садып ап болур.

Далашпас болзуңарза, ном чок артып болур Силер!

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, Тээли суму чагыргазы база кожууннуң улус өөредилге килдизи ук кожууннуң улус өөредилге болгаш партия шугумунга үр чылдарда ажылдап чораан, күш-ажылдың хоочуну

Сергей Сарыгович
ХЕРТЕКТИН

үр аарааның соонда, 58 харлыында 1997 чылдың июль 26-да элеектен мөчээниниң дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге база чоок эш-өөрүнге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харысаалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харысаалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаңда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-41.16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыртылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, ыннавадыглары дээш авторлар боттары харыылаар

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5043. Чагыг № 336.